У-35

Жанубий Қозоғистон вилояти таълим департаменти,
педагог ходимлар малакасини ошириш ва қайта тайёрлаш
институти Сайрам тумани таълим бўлими

Ўзбек ва қозоқ тилларининг қисқача қиёсий грамматикаси ва терминологик луғати

Өзбек-қазақ тілдерінің қысқаша салыстырмалы грамматикасы және терминологиялық сөздігі

Шымкент - 2006 ж.

81
У-3

Жанубий Қозоғистон вилояти таълим
департаменти, педагог ходимлар малакасини
ошириш ва қайта тайёрлаш институти
Сайрам тумани таълим бўлими

Ўзбек ва қозоқ тилларининг қисқача қиёсий грамматикаси ва терминологик луғати

Өзбек-қазақ тілдерінің қысқаша салыстырмалы грамматикасы және терминологиялық сөздігі

Кітапхана
Оңтүстік Қазақстан
Университеті

Шымкент - 2006 ж.

Кеңесшілер:

1. Әбдіғаппар Мырзалиев -- Сайрам аудандық білім беру болімшесінің меңгерушісі.

2. Қабылбеков Амангелді -- Сайрам аудандық әдістемелік кабинетінің меңгерушісі.

Құрастырушылар:

Махаммад Саидов -- Оңтүстік Қазақстан педагогикалық университетінің шетел филологиясы кафедрасының меңгерушісі, педагогика ғылымдарының кандидаты, профессор.

Б.Тұрдықұлов -- Оңтүстік Қазақстан облыстық педагог кадрлардың біліктілігін арттыру және қайта даярлау институтының аға оқытушысы.

М.Исмаилов -- Сайрам аудандық білім беру бөлімінің әдіскері.

Ә.Мұстапаев -- Сайрам аудандық білім беру бөлімінің әдіскері.

Х.К.Есқараева -- Сайрам ауданы Х.Алимжан атындағы орта мектебінің қазақ тілі мен әдебиеті пәнінің мұғалімі.

Тираж: 1000шт.

Ўзбек тили ва адабиётидан ёзма битириш имтиҳонларига қўйиладиган талаблар ва баҳолаш меъёрлари.

Қозоғистон Республикаси умумтаълим қозоқ мактабларининг 9 ва 11-синф битирувчилари қозоқ тилидан ёзма битирув имтиҳонларида диктант, гуманитар фанлардан чуқурлаштириб ўқийдиган мактаб ўқувчилари қозоқ тили ва адабиётидан баён (9-синф) ва иншо (11-синф) ёзадилар.

Мактаб битирувчиларининг саводини, билимини баҳолаш учун диктантлардаги сўзлар сони белгиланган меъёрга тўғри келиши керак.

Назорат диктантининг белгиланган нормаси қуйидагича: 5-синф -- 90-100 сўз, 6-синф -- 100-110 сўз, 7-синф -- 110-120 сўз, 8-синф -- 120-150 сўз, 9-синф -- 150-170 сўз, 10-синф -- 170-190 сўз, 11-синф -- 150-200 сўз.

Агар диктантнинг матнида тўғри ёзилиши ўқувчиларга олдин тушунтирилмаган қийин сўзлар учраса, улар доскага ёзилади. Ўқитувчи матнни бир марта ифодали ўқиб чиқади, ундан кейин гапларни ўқиб ёздира бошлайди. Охирги гап ёзилиб бўлгандан кейин диктант қайтадан ўқилади. Бу пайтда матн секин ўқилади. Якунида ўқитувчининг рухсати билан ўқувчилар ўз ишларини қўшимча текширишлари мумкин. Диктантни қайта кўчириш ман этилади. Назорат диктантларини баҳолашда имло ва тиниш белги хатолари алоҳида ҳисобланади ва битта баҳо қўйилади.

Диктантни баҳолаш қуйидаги ўлчамларга асосланган:

«5» баҳо хатоси йўқ ёки орфографик енгил 1 хатога (1/0) ёки тиниш белгисидан енгил 1 хатоси бор (0/1) диктантларга қўйилади.

«4» баҳо имлодан 3, тиниш белгисидан 3 хатоси бор (3/3) ёки имлодан 1, тиниш белгисидан 5 та хатоси бор (1/5) диктантларга қўйилади.

«3» баҳо имлодан 6, тиниш белгисидан 5 хатоси бор (6/5) ёки имлодан 3, тиниш белгидан 8 хатоси бор (3/8) диктантларга қўйилади.

«2» баҳо имлодан 9, тиниш белгисидан 5 хатоси бор (9/5) ёки имлодан 8, тиниш белгисидан 9, хатоси бор (8/9) диктантларга қўйилади.

«1» баҳо хатолар сони «2» баҳога кўрсатилган меъёрдан ошиб кетган диктантга қўйилади.

Эслатма: баҳолаш вақтида хатоларнинг такрорланиши ва ўхшашлигига кўнгил бўлиниши керак.

Иншода ўқувчининг она тили ва адабиётдан олган билимини ўзининг мустақил фикри ва воқеага бўлган дунёқарашларини ёркин ифодалаш талаб этилади.

Ўқувчи иншосининг тузилишида мавзу, режа, эпиграф, кириш, асосий қисм, хулоса, шу билан бирга мавзуни баён этиш услуби каби масалалар ҳисобга олинади. Эслатма: битириш имтиҳонида эркин мавзуда ёзиладиган иншоларнигина шеър билан ёзишга бўлади. Эркин мавзу ўқувчининг қобилияти-иқтидори, чуқур билимини, бадиий адабиётни кўп ўқишини талаб этади. Эркин мавзуда ёзилган иншони баҳолаш ўқувчи билан бир қаторда ўқитувчига ҳам катта синов. Шеър билан ёзилган иншога юқори талаб қўйилади. «Шеър -- сўз подшоси...» бўлганлигидан,

унинг баҳосини пасайтирмай, шеър тузилишига қўйилган талаблар (бўғин, туроқ, мисра ўлчами, қофия тури) эскартирилади. Кириш ва хулоса қисмида бир-икки мисра шеър ёзишга бўлади. Имтиҳон иншоси ўқувчининг ўрта мактаб курси бўйича адабиётдан олган билимини текшириш бўлганлигидан мавзу ҳар тарафлама, иншо талаблари асосида тўғри таҳлил қилиниши лозим.

Иншо ёзишга қўйиладиган асосий талаблар:

1. Мавзу ўқувчининг ўз фикри, ўз сўзи орқали (китобдан кўчирмай) тўлиқ ёритилиши керак;
2. Иншо баёнида мавзу тўлиқ ифода этилиши зарур;
3. Синфда ёзиладиган иншога дарс жадвалидан икки соат вақт берилади, битириш имтиҳонида эса 6 соат.

Иншонинг баҳоланиши

Ўқувчи иншосини текшириш, баҳолашга асосан тўрт талаб бўйича қаралади:

1. Мазмундорлиги ва фикрнинг ифода этилиши;
2. Ўй-фикрнинг изчиллиги;
3. Услуби;
4. Грамматик саводхонлиги.

Буларнинг ҳар қайсиси ўқувчи билимини баҳолашда асосий ўлчов ҳисобланади: иншонинг ғояси ва мазмуни ўқувчининг мавзуни қандай баён этганлиги, тасвирланган масаланинг тўғрилиги ёки нотўғрилиги, асосий фикрни етказа олиши, ўй-фикрнинг иншо режасига ўхшашлиги, ҳар бир бўлимнинг ўлчами, мавзуни очишга боғлиқ фикрнинг қандай етказганлиги, сўз қўлланиши, гапни тўғри тузиши ва шу кабилар киради.

Баҳолар қуйидаги талаб асосида қўйилади:

адабиёт бўйича:

«5» баҳо: адабий материални чуқур ўрганиб, яхши тушунса, уни мавзуни очиш учун қўллана билса;

-- Мавзу тўлиқ ва аниқ очилса;

-- Масалани ўзига хос шаклда таҳлил этса;

-- Тили бой ёки адабий тил нормаларига жавоб берса;

-- Иншо тузилиши фикр эҳтиёжи билан боғлиқ келса, услуб бирлиги сақланса.

ўзбек тили бўйича:

«5» баҳо: ҳеч қандай хатоси бўлмаса ёки тиниш белгиларидан, имлодан хато қилмаса қўйилади.

«4» баҳо: имло ва тиниш белгиларидан иккита -- иккитадан хатоси бўлса.

«3» баҳо: имло билан тиниш белгиларидан 4-5дан хатоси бўлса ёки 3 имло, 5 тиниш белгиларида хатолари бўлса.

«2» баҳо: имло ва тиниш белгиларининг ҳар қайсисидан 6дан 10га яқин хато қилса.

«1» баҳо: имло, тиниш белгиларидан хатолар сони «2» баҳонинг меъёридан ошиб кетса.

Кіріспе сөз

Мектепте шығарма, мазмұндама, диктант жаздыру тіл дамытудың басты мәселесі болып саналады. Шығармашылық жазба жұмыстары оқушыны ізденуге, жатық та шырайлы сөйлеуге, сауатты жазуға үйретеді. Оқушылардың стильдік сауаттылығын арттырады.

5-11-сынып оқушыларынан бағдарламаға сай талап етілетін оқу іскерлігі мен дағдыларының жоба көрсеткіші

I. Оқу жылдамдығы

Сыныбы	Оқушы		Жазу шапшандығы	Сөйлеу	
	Дауыстап	іштей		монолог	диолог
5	120 сөз	140-170	60 белгі	7-8 сөйлем	6-8 сөйлем
6	140 сөз	170-210	70 белгі	2 минут	6-8 сөйлем
7	150 сөз	210-250	70	2 минут	6-8 сөйлем
8	150-ден артық	210-270	80-100 белгі	3 минут	8-10 сөйлем
9	150-ден артық	270-290	100 белгі	3 минут	10-12 сөйлем
10	150-ден артық	290-310	100-120	4-5 минут	10-12 сөйлем
11	150-ден артық	310-330	120-ден артық	4-5 минут	10-12 сөйлем

2. Диктант нормалары

Сыныбы	Сөздер саны	Орфограмма саны	Тыныс белгілері
5	90-100 сөз	12	2-3
6	100-110 сөз	16	3-4
7	110-120 сөз	20	4-5
8	120-150 сөз	24	10
9	150-170 сөз	24	15
10	170-180 сөз	26	18
11	190-200 сөз	26	18

2. Мазмұндама нормалары

Сыныбы	Сөздер саны
5	100-150 сөз
6	150-200 сөз
7	200-250 сөз
8	250-300 сөз
9	300-350 сөз
10	350-400 сөз
11	400-450 сөз

1. Бағалау нормалары

Баға	Қателер саны		
5	1/0	1/0	0/1
4	3/3	2/4	1/5
3	6/5	5/6	3/8
2	9/5	8/9	

Бақылау диктантының белгіленген нормасы төмендегідей: 5-сынып - 90-100 сөз, 6-сынып - 100-110 сөз, 7-сынып - 110-120 сөз, 8-сынып - 120-150 сынып, 9-сынып - 150-170 сөз, 10-сынып - 170-190 сөз, 11-сынып - 190-200 сөз.

Диктант мәтініне байланысты мұғалімдердің ескеретіндері:

1. Қажет болған жағдайда мәтін мазмұны жөнінде қысқаша мәлімет беру,
2. Сөйлемдердің құрылысы мен тыныс белгілерін, оқылу интонациясын ескеру,
3. Жай сөйлем, құрмалас сөйлемдердің қандай түрлерінің барын анықтау, ондағы екпін, тыныс белгілеріне көңіл бөлу,
4. Сызықша, тырнақша тәрізді тыныс белгілерді қолдану жүйесін білу.

Егер диктанттың мәтінінде дұрыс жазылуы оқушыларға бұрын түсіндірілмеген қиын сөздер кездессе, онда олар тақтаға жазылады.

Мұғалім мәтінді әуелі мәнерлеп оқып шығады, содан кейін жеке сөйлемдерді оқып жаздыра бастайды. Соңғы сөйлем жазылып болған соң, диктант мәтіні толық қайта оқылады. Бұл ретте мәтін баяу оқылады. Сонында мұғалімнің рұқсаты бойынша оқушылар өз жұмыстарын қосымша тексере алады. Диктант мәтінін қайта көшіруге рұқсат етілмейді.

Бақылау диктанттарын бағалауда орфографиялық және тыныс белгілік қателері жеке-жеке есептеледі де жалпы бір баға қойылады.

Диктантты бағалау төмендегі өлшемдерге негізделеді:

"5" деген баға еш қатесі жоқ немесе орфографиялық жеңіл " қатеге (1/0) немесе тыныс белгісінен жеңіл 1 қатесі бар (0/1) диктанттарға қойылады.

"4" деген баға емледен 3, тыныс белгісінен 3 қатесі бар (3/3), немесе емледен 2, тыныс белгісінен 4 қатесі бар (2/4), немесе емледен 1, тыныс белгісінен 5 қатесі бар (1/5) диктанттарға қойылады.

"3" деген баға емледен 6, тыныс белгісінен 5 қатесі бар (6/5), немесе емледен 5, тыныс белгісінен 6 қатесі бар (5/6), немесе емледен 3, тыныс белгісінен 8 қатесі бар (3/8) диктанттарға қойылады.

"2" деген баға емледен 9, тыныс белгісінен 5 қатесі бар (9/5), немесе емледен 8, тыныс белгісінен 9 қатесі бар (8/9) диктанттарға қойылады.

"1" деген баға қате саны "2" деген бағада көрсетілген мөлшерден асып кеткен диктантқа қойылады.

Ескерту: бағалау кезінде қателердің қайталануы мен біртектілігіне назар аударылады. Егер бір қате бір сөздің құрамында немесе түбірлес сөздердің түбірінде қайталанса, бір қатеге саналады. Бір ережеге жататын қателер біртекті болып есептеледі. Алғашқы біртекті үш қате біреуге саналады да, келесі осындай қателер дербес есептеледі.

Диктант мәтінінде 5-тен артық түзеу болса, бағасы 1 баллға кемтіледі. 3 және одан артық түзетілер кездескен жағдайда үздік баға қойылмайды.

Сонымен бірге тасымалдауда, автор сөзін берудегі тыныс белгілерде жіберілген қателер түзетілгенімен, қатеге саналмайды.

Мазмұндама және шығарма жұмыстарының көлемі мен бағалау өлшемдері

Мазмұндама -- оқушының өз ана тілі мен әдебиетінен алған білімін тексерудің негізгі нысандарының бірі. Мазмұндама арқылы баланың өз ойын жүйелі баяндай білу қабілеті мен тіл байлығы, сауаттылық деңгейі айқын көрінеді.

Мазмұндама мәтінінің көлемі томендегідей болады:

5-сынып --100-150 сөз, 6-сынып -- 150-200 сөз, 7-сынып -- 200-250 сөз, 8-сынып -- 250-300 сөз, 9-сынып -- 300-350 сөз, 10-сынып -- 350-400 сөз, 11-сынып -- 400-450 сөз.

Мазмұндаманы бағалауда оқушы жұмысының мәтін мазмұны мен негізгі ойға сәйкестігі, тақырыптың толық ашылуы, баяндау жүйесі ескеріліп, сөздік қорының деңгейіне, сөйлем құрылысына, мәтіннің стильдік біртектілігіне, тіл шеберлігіне назар аударылады.

Мазмұндама мен шығармаға екі баға: біріншісі жұмыстың мазмұны мен көркемдік сапасы, тіл шұрайлылығы үшін, ал екіншісі грамматикалық сауаттылығы үшін қойылады.

Шығарма -- оқушының туған халқының әдебиетінен алған білімін өз ойымен, дүниетанымдық көзқарасымен еркін ұштастыра отырып баяндайтын шығармашылық төл еңбегі. Оқушыдан көркем шығарманы өзіндік ой пікірі, көзқарасы тұрғысында терең талдап пайымдауы, әсерлі, көркем тілмен жүйелі баяндауы талап етіледі.

Оқушы шығармасының құрылысы: тақырып, жоспар, эпиграф (мүмкіндігіне қарай, міндетті емес), кіріспе, негізгі бөлім, қорытынды, сонымен бірге материалды баяндау әдісі мен оның ретті жүйесі сияқты мәселелерден тұрады.

Ескерту: Бітіру емтиханында еркін тақырыпқа жазылатын шығармаларды ғана өлеңмен жазуға болады. Өйткені еркін тақырып оқушыдан ерекше қабілет-дарынды, терең білімді, көркем әдебиетті көп оқуды талап етеді. Ерікті тақырыпқа жазылған шығарманы бағалау оқушымен қатар мұғалімге де үлкен сын. Өлеңмен жазылған шығармаға өте жоғары талап қойылады. "Өлең -- сөздің патшасы..." болғандықтан, оның бағасын төмендетпей, өлең құрылысына қойылатын талаптарды (буын, бунақ саны, тармақ, шумақ өлшемі, ұйқас түрі, тегі т.б.) ескеру керек. Өлеңмен жазылғанның бәрін бірдей жоғары бағалау оқушыларды әдеби талғамдыққа, өресіздікке тәрбиелейді, өлеңнің қадірін қашырады. Емтихан жыр мүшәйрасы емес екендігін мұғалім түсінуі керек. Бағдарламалық материал бойынша жазылған шығарманы өлеңмен жазуға болмайды. Кіріспе мен қорытынды бөлімде оқушы орны тауып бір-екі шумақ өз өлеңін кіргізуіне болады. Жалпы емтихандық шығарма оқушының орта мектеп курсы бойынша әдебиеттен алған теориялық білімін, дағды-біліктілігін тексеру болғандықтан, тақырып жан-жақты, шығарма талаптарына сай, терең талдануы қажет. Сондықтан ол қара сөзбен жазылады.

Шығарма жазуға қойылатын негізгі талаптар:

1. Тақырыпты оқушының өз ойы және өз сөзі арқылы (оқулықтан көшірмей) толық аша білуі.
2. Жазып отырған тақырыптан алшақтамай, оның мазмұнын нақты ашуға талпыну.
3. Артық баяндау, қажетсіз дәлелдемелер мен көпсөзділікке жол бермеу.
4. Шығармада сөз болған жайды оқушының өзі ғана емес, басқаларға да түсінікті болатындай орамды тілмен, аз сөзге көп мағына сыйғыза баяндау.
5. Шығарманың барлық бөлімдерінің бір-бірімен тақырып, негізгі ой арқылы шебер байланысуы.
6. Шығарманың кіріспе мен қорытынды бөлімдері тұтас жұмыстың 1/4 бөлігіндей болуы қажет.
7. Міндетті түрде жоспар болуы және шығарма мазмұнын жоспарға сай рет-ретімен жүйелі баяндауы қажет. Жоспар болмауы себепті шығарманың бағасы кемітілуі мүмкін.
8. Барлық айтылған ойды жинақтап, тұжырымдап, тиісті қорытынды жасау.
9. Оқушының өз шығармасында әр түрлі көркем шығарма кейіпкерлерінің пікірін салыстыра отырып, орынды жерде дәйексөз келтіруі, ауыз әдебиеті үлгілерінен, сын мақалалардан, әдебиеттану еңбектерінен өте шағын үзінділерді қисынымен қолдануы жоғары бағаланады, оның терең білімін танытады.
10. Шығармада қолданылған дәйексөздің қайдан алынғандығы айқын көрсетілуі және ол оқушының ойын қайталамай, оны дәлелдеуі, жалғастыруы қажет.
11. Шығармада жазушының өмірбаянына, әдеби шығарманың жазылу тарихына, тарихи оқиғаларға, кейіпкерлерге қатысты қателіктер жіберілмеуі керек.
12. Оқушының жұмысы стильдік біртектілігі мен тіл шеберлігіне қарай (сөздік қоры, сөйлем құрылысы, материалды берудегі керекті ой, көркем тілі, тілінің образдылығы, ой сергектігі, сезімталдығы) бағаланады.

Шығарма көлемі мен уақыты төмендегідей болады:

5-сынып -- 0,5 -1 бет, 6-сынып -- 1-1,5, 7-сынып 1,5-2 бет, 8-сынып -- 2-3 бет, 9-сынып -- 3-4 бет, 10-сынып -- 4-6 бет, 11-сынып -- 6-8 бет (оқушы дәптерінің беті).

Сыныпта жазылатын шығармаға сабақ кестесінен қатарынан екі сағат беріледі. Бітіру емтиханында -- 6 сағат.

Шығарманың бағалануы туралы

Оқушы шығармасын тексеру, бағалау мәселесі негізінен төрт салаға бөліп қаралады:

1. Мазмұндылығы мен идеялылығы.
2. Ой-пікірдің жүйелілігі.

3. Стилі.

4. Грамматикалық сауаттылығы.

Бұлардың қай-қайсысы да оқушы білімін бағалауда маңызды. Шамамен алғанда, шығарманың идеялылығы мен мазмұндылығына оқушының тақырыпты қалай ашқандығы, қамтылған мәселенің дұрыстығы мен бұрыстығы, дәлелдігі, негізгі ойды жеткізе алуы жатады. Пікір жүйелілігіне шығарманың жоспарға сәйкестігі, әр бір бөлімнің мөлшері мен ой жүйесі, пікір ұтымдылығы, т.б. енеді. Тақырыпты ашуға байланысты ойын қалай жеткізгендігі, сөйлемдерінің оралымдылығы, сөз қолданысы, бір сөзді бір неше рет қайталамауы, дәйексөзді қолдана білуі, сөйлемді дұрыс құруы сияқты мәселелер стильге жатады. Ал емле, тыныс белгілеріне байланысты жайлар грамматикалық сауаттылық тұрғысынан қаралады.

Бағалар төмендегідей қойылады:

Әдебиет бойынша

"5" деген баға: әдеби материалды терең ұғынып, өте жақсы түсінсе, оны тақырыпты ашу үшін дұрыс қолдана білсе,

-- тақырыпқа толық әрі нақты жауап берсе,

-- мәселені өзіндік ой-пікір тұрғысында дұрыс талдай білсе,

-- ойын жүйелі желімен жаза білсе,

-- тілі бай әрі әдеби тіл нормаларына сай болса,

-- шығарма құрылысы ой жүйесіне сай шебер қиысып келсе, стиль бірлігі сақталса,

-- фактілік қателер болмаса, сөзді орынды қолдана білсе,

-- қорытынды пікірі орынды, тиянақты болса.

Мазмұнында 1, тілінде 1 елеусіз қате болса.

"4" деген баға:

-- жұмыс мазмұны негізінен тақырыпқа сай болса,

-- әдеби тілмен жазса, бірақ ойын баяндауда бірен-саран дәлсіздіктер жіберсе,

-- қажетті қорытындылар мен түйіндеулерін дұрыс жасай алса,

-- ой жүйесінің шамалы бұзылуы байқалса,

стиль бірлігі сақталған, сөйлем құрылыс алуан түрлі, бай болса.

мазмұнында 2, тілінде 2-3 кемшілік болса.

"3" деген баға:

-- тақырыптан айтарлықтай ауытқыған болса,

-- материалды баяндау негізінен дұрыс, бірақ жекелеген фактілік дәлсіздіктер кездессе,

-- баяндау желісі аздап бұзылса,

сөздік қоры жұтаң, сөйлем құрылысы бір үлгіде, біркелкі болса, сөзді орнымен қолдана алмаса,

-- стиль бірлігі сақталмаса, тілі солғын болса.

Мазмұнында 4, тілінде 5 кемшілік кездессе.

"2" деген баға:

-- жұмыс тақырыпқа сай келмесе,

-- көптеген фактілер бұрмаланса,

-- шығарманың барлық бөлімдерінде баяндау жүйесі бұзылса, жоспарға сәйкес келмесе,

-- сөздік қоры өте жұтаң, сөйлемдері қысқа, біркелкі, өзара байланыспаса, сөзді орнымен қолданбау жиі кездессе,

-- стильдік біркелкілік сақталмаса.

Мазмұнында 6, тілінде 7 кемшілік болуы мүмкін.

"1" деген баға:

-- тақырыпты мүлде ашып жаза алмаса,

-- мазмұнында 7 және тілінде 7-ден артық кемшіліктер кездессе.

Қазақ тілі бойынша

"5" деген баға: ешбір қатесі болмаса, немесе емле, тыныс белгілерінен бір-бірден қате жіберсе.

"4" деген баға: емле және тыныс белгілерінен екі-екіден қателері болса.

"3" деген баға: емле мен тыныс белгілерінен 4-5-тен қателері болса немесе 3 емле, 5 тыныс белгі қатесі болса.

"2" деген баға: емле мен тыныс белгілерінің әрқайсынан 6-дан 10-ға дейін қате жіберсе.

"1" деген баға: емле, тыныс белгілерінен қателер саны "2" деген баға нормасынан асып кетсе.

Биринчи бўлим

Ўзбек тилшунослиги

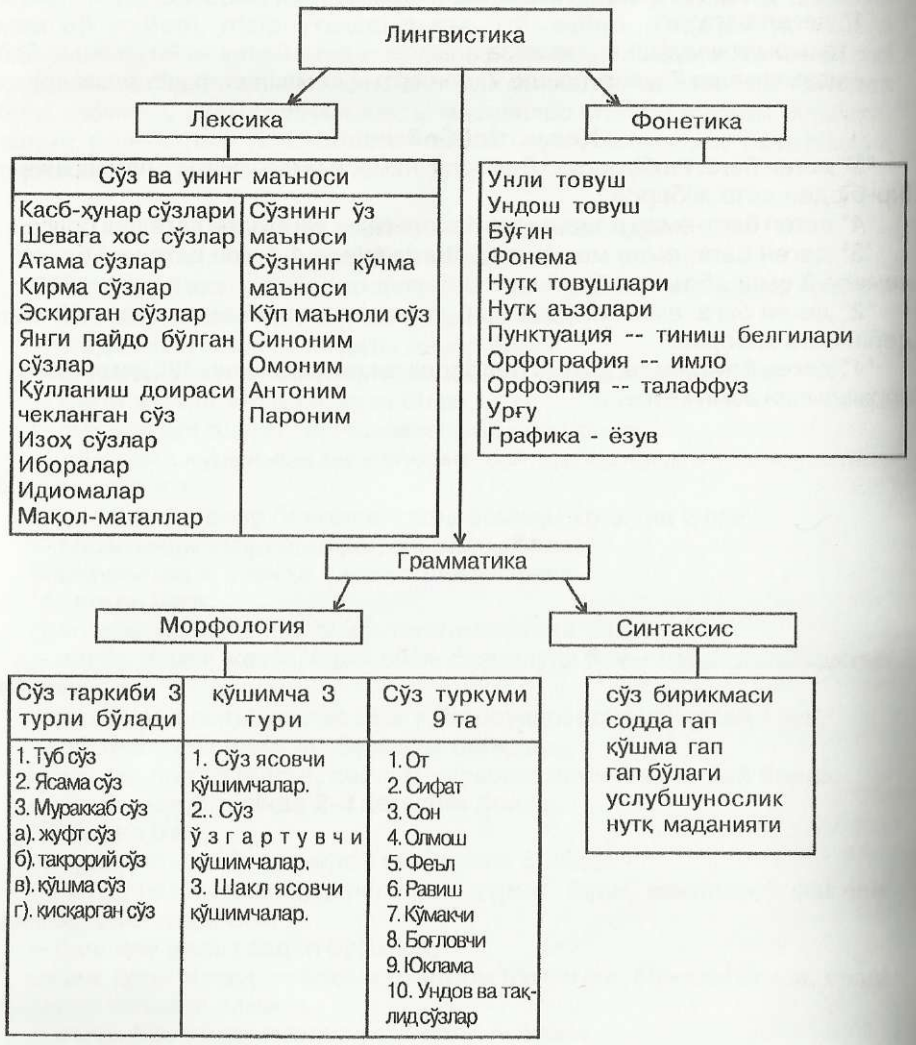

Қазақ тіл білімі

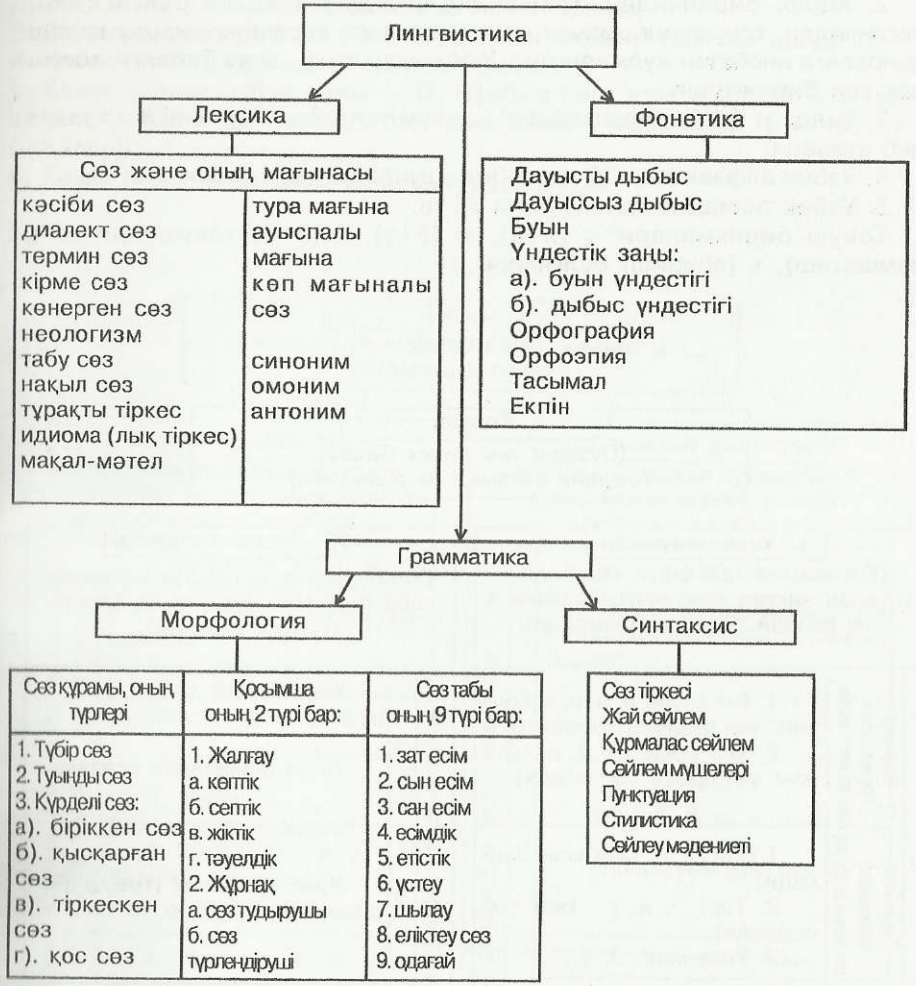

Ўзбек тили фонетикаси

Товуш ва ҳарф

1. Нутқ аъзоларининг тўлқинланишидан нутқ товушлари ҳосил бўлади, масалан бирор жисм: дутор, тамбур чалинганда ҳаво тўлқинланади ва товуш ҳосил бўлади.

2. Ҳарф, биринчидан, товушнинг ёзувдаги шартли белгисидир, иккинчидан, товушнинг хизмат қилиш доираси ҳарфнинг хизмат қилиш доирасига нисбатан жуда кенгдир. Учинчидан ҳарф - ёзув бирлиги, товуш эса тил бирлигидир.

3. Тилдаги барча ҳарфларнинг маълум тартибда берилиши алфавит деб аталади.

4. Ўзбек алфавитида 35 ҳарф бор, шундан 2 таси белги.

5. Ўзбек тилида товушлар сони 32 та.

Товуш бирикмалари: я (й+а), ю (й+у), ё (й+о) товушлари ва ь (юмшатиш), ъ (айириш) белгилари.

Товуш
(Сўзнинг энг кичик бўлаги. Товушни айтамиз ва эшитамиз)

1. Унли товушлар
(Унлиларни талаффуз қилганда, ўпкадан чиққан ҳаво оғиз бўшлиғида ҳеч қандай тўсиққа учрамайди).

1	Тилнинг горизонтал ҳолатига кўра	1. Тил олди: и, ə, е, а. (тилнинг учи олдинга тортилади. 2. Тил орқа: у, ў, о. (тилнинг учи орқага тортилади).
2	Тилнинг вертикал ҳолатига кўра	1. Кенг: а, о. (жағ кенг очилади). 2. Тор: і, и, у. (жағ тор очилади). 3. Ўрта-кенг: ə, ў.
3	Лабнинг иштирокига кўра	1. Лабланган: о, ў, у. (лабнинг чўччайиб олдинга чиқиши орқали). 2. Лабланмаган: а, ə, е, и. (лабнинг доира шаклига кирмайди).

2. Ундош товушлар
(Ундошларни талаффуз қилганда эса ҳаво оғиз бўшлиғида бирор тўсиққа учрайди).

Товуш пайчаларининг иштирокига кўра	1	Жарангли: б, в, г, у, д, й, з, ж, ғ. Ун ва шовқиндан ясалади.
	2	Ярим унлилар (товуш бирикмалари) е, ё, ю, я.
	3	Жарангсиз: к, қ, т, п, с, ф, х, ш, ҳ, ч, ц. (Шовқиндан ясалади).

Фонетика

Дыбыс және әріп

1. Сөйлеу тілінде дыбыстау мүшелері арқылы айтылып, естілетін тілдік құбылысты дыбыс дейді.
2. Дыбысты таңбалау үшін алынған белгіні әріп дейді. Яғни әріп -- дыбыстың таңбасы. Әріпті жазамыз және көреміз.
3. Әріптердің рет-ретімен тізілген жиынын алфавит (әліпби) дейді.
4. Қазақ тілінің алфавиті 42 әріптен тұрады.
5. Қазақ тілінде дыбыс саны -- 37. (Дыбыс бола алмайтындар: я (й+а), ю (й+у), (й+о) қосарлы дыбыстары және ь жіңішкелік, ъ -- айыру белгілері).
6. Қазақ тіліне тән дыбыстар (9):ə,ө,ү,ұ,і,қ,ғ,ң,h.

Дыбыс
(Сөздің ең кішкене бөлігі. Дыбысты айтамыз, естимиз.)

1. Дауысты дыбыстар
(өкпеден шыққан ауаның ауыз қуысында еш кедергіге ұшырамай, еркін шығуынан жасалады)

1	Тілдің қатысына қарай	1. Жуан: а, о, ұ, ы, у. (тілдің ұшы кейін тартылып, үсті дөңестену арқылы жасалады) 2. Жіңішке ə, ө, ү, і, е, у. (тілдің ұшы кейін созылып жатуы арқылы жасалады)
2	Жақтың қатысына қарай	1. Ашық: а, ə, о, е, э. (жақтың кең ашылуы). 2. Қысаң: ы, і, и, у, ұ, ү. (жақтың тар ашылуы)
3	Еріннің қатысына қарай	1. Еріндік: о, ө, у, ұ. (еріннің дөңгеленіп алға қарай созылуы арқылы жасалады). 2. Езулік: а, ə, е, ы, і, и. (езудің кейін тартылу арқылы жасалады).

2. Дауыссыз дыбыстар
(өкпеден шыққан ауаның ауыз қуысында кедергіге ұшырап шығуынан жасалады)

Үн мен салдырдың қатысына қарай:	1	Ұяң: б, в, г, ғ, д, ж, з. (үн мен салдырдан тұрады, салдыр басым)
	2	Үнді: й, л, м, н, ң, р, у (салдырдан үні басым)
	3	Қатаң: к, қ, т, п, с, ф, х, ш, щ, ч, ц. (тек салдырдан тұрады).

-32597-
Кітапхана Оңтүстік Қазақстан Педагогикалық Университеті

Сингармонизм ҳодисаси

Уйғунлашиш ҳодисалари

Сўзларда икки ёнма-ён товушнинг бир-бирига таъсир қилиши натижасида, яъни олдинги товушнинг кейингисига ёки кейинги товушнинг олдингисига ўхшаб кетиши.

- Диссимиляция
- Ассимиляция

а). Палатал (танглай) сингарманизм (уйғунлашиш)

(Сўз таркибидаги қаттиқ, яъни тил орқа унлилари ёки юмшоқ, тил олди унлилари оҳангдошланиб, уйғунлашади).

б).Лабиал (лаб) сингарманизм (уйғунлашиш)

Ассимиляция (ўхшашлик)

Ўзак билан қўшимчанинг ёки сўз орасидаги қатор келган товушларнинг бир-бирига ўхшаб кетиши, бир-бирига мослашишини ассимиляция деймиз. Унинг 3 тури бор.

- прогрессив ассимиляция
- регрессив ассимиляция
- тўлиқ ассимиляция
- тўлиқсиз ассимиляция

1. Прогрессив ассимиляция. Сўзда олдинги товуш ўзидан кейинги товушга таъсир қилиб, уни ўзига қисман ёки тўла ўхшатса бундай ҳодиса прогрессив ассимиляция дейилади. Прогрессив ассимиляциянинг учрайдиган жойлари: қоч-са (қосса), кет-ди (кетти), отдан (оттан), эшик-га (эшикка).

2. Кейинги товуш олдинги товушни ўзига ўхшатса, бу регрессив ассимиляция бўлади. Тўқсон - тўхсон, тузсиз - туссиз, бирла - билла.

3. Товушлар бир-бирига тўлиқ, айнан ўхшаса тўлиқ ассимиляция бўлади: тилак-га - тилакка. Товушлар қисман ўхшаса тўлиқсиз ассимиляция бўлади. Товушларнинг таъсири натижасида юзага келган ноўхшашлик диссимиляция дейилади: зарар - зарал.

Үндестік заңы

Үндестік заңы

(түбір мен қосымшаның жігіндегі және сөз аралығындағы көрші дыбыстар ыңғайласып, бір-бірімен үйлесіп айтылады.

- Буын үндестігі
- дыбыс үндестігі

а). Буын үндестігі

(сөз ішінде дауысты дыбыстардың бірыңғай жуан не жіңішке болып үндесуі)

Сөздің соңғы буынындағы дауысты дыбыс жуан болса, қосымшадағы дауысты да жуан болу керек.	қаз-дер (емес) қаз-дар кітап-ке (емес) кітап-қа
Ал соңғы буын жіңішке болса, қосымша да жіңішке жалғанады.	терезе-лар (емес) терезе-лер көлік-тар (емес) көлік-тер

1. Көмектес септік жалғауының - мен, - бен, - пен қосымшалары сөздің соңғы буыны жуан болса да, жіңішке болса да, осы күйінде жалғанады. Мысалы: қаламмен жаздым. Әсетпен бірге келді т.б.

2. Меншік ұғымды білдіретін - нікі, - дікі, - тікі қосымшалары буын үндестігіне бағынбайды. Асан - дікі, бала - нікі, Марат - тікі т.б.

3. - Паз, - қор, - қой, - ғой, - кер, - кеш, - хана, - ист, - изм жұрнақтары буын талғамайды, сол күйінде жазылады. Мысалы: әсем - паз, әзіл - қой, еңбек - қор, ақыл - ғой, жұмыскер, арба - кеш, дәрі - хана, т.б.

4. Х әрпіне біткен сөздерге қосымшалар әрқашан жуан түрде жалғанады. Мысалы: тарих-тың, цех-тан, т.б.

5. Рк, нк, кс, кт дыбыстарының тіркесіне біткен орыс тілінен енген сөздерге қосымшалар жіңішке түрде жалғанады. мысалы: парк-тен, танкі-ні, пункт-ке, т.б.

6. Ль әріптерінің тіркеміне біткен орыс тілінен енген сөздерге қосымшалар жіңішке түрде жалғанады. Мысалы: рольді, рлі, рульді, рулі, т.б.

7. Кейбір басқа тілден енген сөздердің түбірінде (мысалы: кітап, мұғалім, кино, математика) және біріккен сөздер мен қос сөздерде (мысалы: шекара, баспасөз, аман-есен, асты-үсті, асығыс-үсігіс, т.б.) буын үндестігі сақталмайды.

а). Дыбыс үндестігі

Дыбыс үндестігі

Түбір мен қосымшаның немесе сөз аралығындағы қатар келген дыбыстардың бір-біріне ықпал етіп үндесуін, бірін-бірі игеруін дыбыс үндестігі дейді.

Оның 3 түрі бар:

- 1. Ілгерінді ықпал
- 2. Кейінді ықпал
- 3. Тоғыспалы ықпал

1). Ілгерінді ықпал (прогрессивтік

2). Біріккен сөздің бірінші сы-

ассимиляция)

Қатар келген екі дыбыстың алдыңғысының соңғысына әсер етіп, өзіне ұқсатуын ілгерінді ықпал дейді. Ілгерінді ықпалдың кездесетін орындары:

1). Түбір мен қосымша арасында: қаш-са (қашша).

2). Екі сөз арасында

а).біріккен сөз: көзқарас (көзғарас)

б). тіркескен сөз: ала кел (ала гел)

в). қос сөз: көзбе-көз (көзбе-гөз)

а). Ілгерінді ықпалдың жазуда ескерілетін түрі:

1). Сөздің соңғы дыбысы дауысты немесе үнді я ұяң дауыссыздар болса, жалғанатын қосымшаның алғашқы дыбысы үнді немесе ұяң дауыссыздан басталады.

Терезе-лер	Қаз-дар
Терезе-ге	Қаз-ға
Терезе-ден	Қаз-бен

Ескерту: ш, с дыбыстарынан басталатын қосымшалар ілгерінді ықпал заңына бағынбай, сөздің соңғы дыбысы ұяң не үнді болса да, сол күйінде жалғана береді.

Мал-сыз	Келсін
Кір-сіз	Құлын-шақ
Кім-сің	Тіл-ші

2). Сөздің соңғы дыбысы қатаң дауыссыз дыбыс болса, оған жалғанатын дауыссыздан басталатын қосымшаның бірінші дыбысы қатаң дауыссыз дыбыс болады.

Мысалы:

Кітап-тар	Орақ-тар
Кітап-қа	Орақ-қа
Кітап-тан	Орақ-пен

1). Сөз қатаң дыбысына аяқталып, оған жалғанатын қосымша с дыбысынан басталса, айтылғанда ңары қатаң дауыссыз дыбысқа бітіп, екінші сыңары б дыбысынан басталса, айтылуда б дыбысы қатаң п дыбысы болып естіледі. Жазылуда бұл ескерілмейді.

2). Біріккен сөздің бірінші сыңары қатаң дауыссыз дыбысқа бітіп, екінші сыңары б дыбысынан басталса, айтылуда б дыбысы қатаң п дыбысы болып естіледі. жазылуда бұл ескерілмейді.

Жазылуы	Айтылуы
Жүсіп-бек	Жүсіппек
Кеңес-бек	Кеңеспек
Қанат-бек	Қанатпек

3). Біріккен сөздің бірінші сыңары немесе сөз тіркесінің сыңары дауысты дыбыс немесе үнді не ұяң дауыссызға бітіп, екінші сыңары қатаң к, қ дауыссыздарынан басталғанда, бұл дыбыс ұяң г, ғ болып естіледі, бірақ жазуда ескерілмейді.

Жазылуы	Айтылуы
Жиен-құл	Жиенгүл
Көз-қарас	Көзғарас
Қара-көз	Қарагөз
Боз-көйлек	Бозгөйлек
Күз келді	Күз гелді
Ала кел	Ала гел

4). Сөз тіркесінің алғашқы сыңары қатаң дауыссыз дыбысқа аяқталып, екінші сөз ұяң б дыбысынан басталса, бұл дыбыс айтылғанда, қатаң п дыбысы болып естіледі, бірақ жазылуда ескерілмейді.

Жазылуы	Айтылуы
Алып бер	Алып пер
Тоқ бала	Тоқ пала

2). Кейінді ықпал

Түбір мен қосымшаның немесе сөз аралығындағы қатар келген екі дыбыстың соңғысының өзінен

қосымшаның басындағы қатаң с дыбысы қатаң ш дыбысына айналып естіледі. Жазуда бұл ескерілмейді.

Жазылуы	Айтылуы
Қаш-са	Қашша
Іш-сін	Ішшін

2). Етістіктің түбірі п дыбысына аяқталып, оған көсемшенің - ып, -іп жұрнағы жалғанса, п дыбысы үнді у дыбысына айналады.

шап + ып = шауып

кеп + іп = кеуіп

сеп + іп = сеуіп

жап + ып = жауып

б). Кейінді ықпалдың жазуда ескерілмейтін түрі

1). Түбір сөз үнді н дыбысына аяқталып, келесі сөз немесе қосымша ғ, г, қ, к дауыссыз дыбыстарынан басталса, н дыбысы өзгеріп ң дыбысы сияқты естіледі, жазуда бұл ескерілмейді.

Жазылуы	Айтылуы
Жан + ғали	Жаңғали
сен + гім	сеңгім
жан + ға	жаңға
сән + қой	сәнқой
Амангелді	Амангелді
жан қайғы	жаң қайғы

2). Түбір сөз с, з дауыссыз дыбыстарының біріне аяқталып, қосымша ш, с дауыссыз дыбыстарынан басталса, с дыбысы өзгеріп ш дыбысына, ал з дыбысы өзгеріп с не ш дыбысы болып естіледі, жазылуда бұл ескерілмейді.

Жазылуы	Айтылуы
Ас + шы	Ашшы
Қаз + са	Қасса
Көз + сіз	Көссіз
Жаз + шы	Жашшы

3). Біріккен сөздің немесе сөз тіркесінің бірінші сыңары з дыбы-

бұрынғы дыбысқы әсерін тигізіп өзгертуін кейінді ықпал дейді.

а). Кейінді ықпалдың жазуда ескеілетін түрі:

1). Түбір сөз қатаң қ, к, п дауыссыз дыбыстарының біріне аяқталып, оған дауысты дыбыстан басталатын қосымша жалғанса, к, қ, п дыбыстары өзгеріп, ұяң г, ғ, б дыбыстарына айналады.

аяқ+ы = аяғы

күрек+і = күрегі

доп+ы = добы

жақ (жаға бастады)

төк (төге бастады)

сеп (себе бастады)

Жазылуы	Айтылуы
Жан + пейіс	Жампейіс
Тұрған + бек	Тұрғамбек
Есен + бай	есембай
Он бес	Ом бес

5). Сөз тіркесінің бірінші сөзі қ, к, п дауыссыз дыбыстарына бітіп, екінші сөз дауысты не ұяң, не үнді дауыссыз дыбыстарынан басталса, бірінші сөздің соңындағы қ, к, п дыбыстары өзгеріп ғ, г, б дыбыстарына айналып естіледі, жазылуда бұл ескерілмейді.

Жазылуы	Айтылуы
Көк жиек	Көг жиек
Шолақ еді	Шолағ еді
Шөп әкелді	Шөб әкелді
Көк ала	Көг ала

6). Біріккен сөздің сыңарларының арасында немесе қатар айтылған сөздердің аралығында екі дауысты қатар келгенде, бірі түсіріліп айтылады, жазылуда бұл ескерілмейді.

Жазылуы	Айтылуы
Торы ала ат	Торалат
Сарыарқа	Сарарқа
Қара ешкі	Қарешкі
Келе алмайды	Келалмайды

3). Тоғыспалы ықпал

сына аяқталып, екінші сыңары ж дыбысынан басталса, з дыбысы өзгеріп ж дыбысына айналып естіледі, жазылуда бұл ескерілмейді.

Жазылуы	Айтылуы
Бозжан	Божжан
Оразжан	Оражжан
Жүз жыл	Жуж жыл
Көз жұмды	Көж жұмды
Боз жорға	Бож жорға

4). Бірінші сөз н қосымша дыбысына аяқталып, екінші сөз немесе қосымша б, в, п дыбыстарының бірінен басталса, н дыбысы не м дыбысына айналып естіледі, жазылуда бұл ескерілмейді

Түбір мен қосымшаның немесе сөз аралығындағы қатар келген екі дыбыстың бір-біріне ілгерінді - кейінгі ықпал етуінің нәтіжесінде екеуінің де өзгеріске ұшырауын тоғыспалы ықпал дейді.

Жазылуы	Айтылуы
Досжан	Тошшан
Есжан	Ешшан
Жаңқожа	Жаңғожа
Тасжол	Ташшол

Лексика

Лексиканинг соҳалари		
1.	Лексикология	Тилнинг лексикасини ва унинг тарихий ривожланиш қонунларини, вазифасини ўрганади
2.	Семасиология	Сўзларга хос маъноларни, атоқли отларни ўрганади
3.	Этимология	Якка сўзларнинг, морфемаларнинг келиб чиқиш ўрнини, бошланғич маъносини, шу маънонинг ўзгариши, ривожланишини ўрганади
4.	Фразеология	Ибораларни ўрганади
5.	Диалектология	(Шева) сўзларни ўрганади
6.	Топонимика	Жой: ер, сув, тоғ, шаҳар, қишлоқ номларини ўрганади
7.	Антропонимика	Киши фамилияси, отасининг исми, лақабларни ўрганади
8.	Лексикография	Луғатлар ҳақидаги фан
Бундан ташқари ономасиология, фитонимика каби соҳалари ҳам бор.		

Қўлланиши чегараланган сўзлар:

Турлари		Қоидаси	Масалан
Эскириб қолган сўзлар	Архаизм	Ҳар бир халқнинг турмушига, дунёқарашига боғланган, ҳар даврда ўзгариб, бошқа сўзлар билан алмашиниб, яъни ҳозир бошқача айтиладиган сўзлар.	Адрес (манзил) станция (бекат)
	Историзм	Маъноси эскирган, ҳозирги пайтда фойдаланилмайдиган сўзлар	Мингбоши, лашкарбоши, хонзода, бий, бўлис ва б.
Неологизм		Илм ва техниканинг ривожланиши билан бирга янги пайдо бўлган сўзлар	Телефон, соябоғ, ҳужжат, пионер, грант
Шевага хос сўзлар		Маълум ҳудуддагина ишлатиладиган сўзлар	Озонда (эрталаб), болиш (ёстиқ)
Атама		Илм, фан, техника, санъат, касб-ҳунарга хос сўзлар	1. Лингвистикали атама: фразеология, фонетика, лексика ва б. 2. Физикали атама: оптика, энергия ва б.
Кириш сўз		Она тилимизга чет тилидан кирган сўзлар	Араб тили: Қалам, китоб, илм, муаллим. Рус тили: парта, кино, цирк ва б.
Касб-ҳунарга оид сўзлар		Белгили бир касбга, чорвачиликка, ҳунарга оид, шу касб билан шуғулланадиганларгагина тушунарли бўлган сўзлар	Кунжара
Эвфемизм ва дисфемизм		1. Эвфемизм -- маъноси қўпол сўзнинг ўрнида шу сўзни майин ифодалайдиган сўз. 2. Дисфемизм -- эвфемизмга қарама-қарши маънодаги сўз.	1. Ўлди - вафот этди. Ёмон гапирманг - қўшмай айтинг. 2. Қайтиш бўлди - ўлди; оғзи енгил - ўсакчи.

Лексика
(Сөз және оның мағынасын зерттейді)

Сөздің лексикалық мағыналары:
1. Сөздің тура мағынасы
2. Сөздің ауыспалы мағынасы
3. Сөздің көп мағыналылығы
4. Омоним
5. Антоним
6. Синоним

Қолдану аясы шектеулі сөздер топтары:
1. Архаизм
2. Историзм
3. Неологизм
4. Диалект сөз
5. Термин сөз
6. Кәсіби сөз
7. Табу сөз
8. Эвфемизм
9. Кірме сөз

Қанатты сөздер:
1. Тұрақты сөз тіркесі
2. Идиомалық тіркес
3. Мақал-мәтел
4. Афоризм

Лексиканың мынадай салалары бар:

1.	Лексикалогия	Тілдің лексикасын және оның тарихи дамуының заңдылықтарын, қызметін зерттейді
2.	Семасиология	Тілдегі сөздерге тән мағыналарды зерттейді
3.	Этимология	Жеке сөздердің, морфемалардың шығу тегін, бастапқы мағынасын, ол мағынаның өзгеру, даму жайын зерттейді
4.	Фразеология	Тілдегі тұрақты тіркестерді зерттейді
5.	Диалектология	Диалектілер, говорлар, жергілікті тіл ерекшеліктерін зерттейді
6.	Топонимика	Тұтасынан алғанда, жер, су, қала, ауыл, елді мекен аттарын зерттейді
7.	Антропонимика	Кісінің фамилиясын, әкесінің атын, кісінің шын аты мен лақап атын, бүркеншік аттарды (псевдоним) қарастыратын сала.
8.	Лексикография	Сөздіктер жасау және оларды зерттеу жөніндегі үлкен бір сала

Сондай-ақ ономасиология, этнонимика, астронимика сияқты салалары бар.

Қолдану аясы шектеулі сөздер:

Түрлері		Ереже	Мысалы
Көнерген сөздер	Архаизм	Әр халықтың тұрмыс-тіршілігіне, дүниетанымына байланысты әр дәуірде өзгеріп, әр түрлі басқаша сөздермен ауысып отыратын, яғни қазір басқаша аталатын ұғымның бұрынғы атауы болатын сөздер	Аэрофлот (әуежай) Проспект (даңғыл) Адрес (мекен-жай) Рыноктық (нарықтық) Таможня (кеден) Станция (бекет)
	Историзм	Белгілі бір дәуірдегі қоғамдық ұғымға байланысты туып, қазір қолданудан шығып қалған сөздер	Уез, барымта, хан-зада, нөкер, батырақ, қауыл керуен, жүз басы, би, болыс
Неологизм		Ғылым мен техниканың дамуына байланысты тілге ене бастаған жаңа сөздер	Кеден, ұшақ, жарнама, делдал, зейнетақы, саябақ кешен, құжат
Диалект сөз		Белгілі бір аймақта ғана тек ауыз екі тілде қолданылатын сөздер	Сым (шалбар), азанда (таңертең), бәдірен (қияр), оттық (сіріңке)
Термин сөз		Белгілі бір ғылымның, техниканың, спорттың салаларына жататын сөздер	1. Лингвистикалық терминдер: фразеология, фонетика, лексика т.б. 2. Физикалық терминдер: оптика, энергия т.б.
Кірме сөз		Ана тілімізге шет тілінен енген сөздер	Араб тілі: қалам, кітап, ғылым, отан, мұғалым т.б. Парсы тілі: тақта, дос, нан, апта т.б. Орыс тілі: парта, кино, цирк т.б.
Кәсіби сөз		Белгілі бір кәсіпке, шаруашылыққа, өнерге байланысты қолданылатын, сол кәсіппен айналысатындарға ғана түсінікті сөздер	Көнек, қауға, жылым, күнжара, ау, атыз, шиіт, сүзекі, тоспай, торша т.б.
Табу сөз (бұрмалау)		Қазақ дәстүрі бойынша тура айтуға тыйым салынғандықтан, бұрмалап аталған сөздер. Табу -- индонезия тіліндегі "тыйым салу" деген мағынадағы сөзден шыққан.	1. Келіннің күйеуінің туыстарына лайықтап ат қоюы: шырайлым, айдарлым т.б. 2. Табиғаттың дүлей күшіне: жай түсті - жасыл түсті т.б. 3. Аң аттары: қасқырұлыма т.б.
Эвфемизм мен дисфемизм		1. Эвфемизм - мағынасы тұрпайы сөздің орнына сол ұғымды жұмсартып қолданылатын сыпайы сөздер. 2. Дисфемизм - эвфемизмге қарама-қарсы мағынадағы сөздер.	1. Өлді - бақиға аттанды, мылжың - сөзуарлау, Өтірік айтпаңыз - қоспай айтыңыз т.б. 2. Сөзуарлау - мылжың, аузы жеңіл - өсекші т.б.

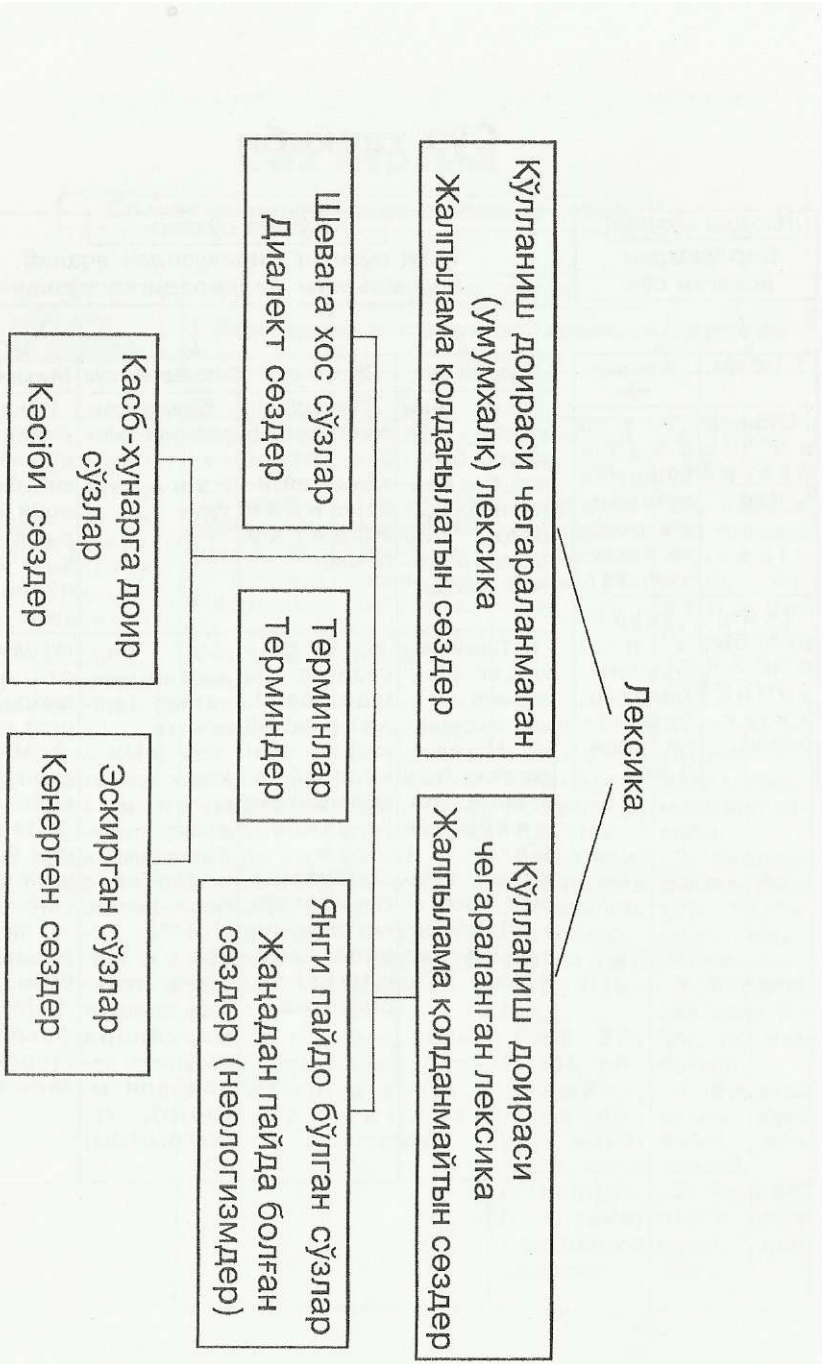

Сўз таркиби

Содда сўзлар — Бир ўзакдан ясалган сўз

1. Туб сўз	2. Ясама сўз
Сўзнинг асос бўлган шакли	Туб сўзга қўшимча қўшилиши орқали ясалган сўз
Ўқиш, дўст, бўл, бил, ўрмон, яхши, шаҳар.	Ўқув+чи, бўл+им, бил+гир, ўрмон+чи, яхши+лик.

Қўшма сўзлар — Икки сўзнинг бирикувидан ясалиб, бир маънони билдирадиган сўзлар

Қўшма сўз	Жуфт сўз	Қисқарган сўз	Мураккаб сўз
Икки ёки ундан кўп сўздан бирикиб, бир маънони билдиради, бир саволга жавоб беради.	Сўзларнинг жуфтланиб ёки такрорланиб айтилишидан ясалган сўзлар	Қўшма номларнинг қисқартилиб ёзилган тури	Икки ёки ундан кўп сўзлар бирикиб, бир маънони билдирадиган қўшма сўзларнинг тури
1. Таркибига кирган ўзакларнинг шакли сақланади. Масалан: тошбақа (тош + бақа), Толдиқўрғон (Толди + қўрғон), қоракурт (қора + қурт), Экибастуз (Эки + бас + туз).	Жуфт сўзнинг 2 тури бор: 1. такрорий жуфт сўз: кўра-кўра, кўзма-кўз, ўз-ўзидан, тоғ-тоғ. 2. Жуфтланган жуфт сўз: катта-кичик, узоқ-яқин, қиши-ёзи, бола-чақа.	БМТ - Бирлашган миллатлар Ташкилоти. Қоз ММУ - Қозоқ давлат медицина университети. Бирлашма - чорвачилар бирлашмаси. Газ-33, ТУ-154 ҳ.к. Машина, трактор, самолёт маркалари ва ўлчов тизимлари м. (метр), кг. (килограмм) ҳ.к.	1. Мураккаб от. Алмати шаҳри, маданият уйи. 2. Мураккаб сифат, узун бўйли... 3. Мураккаб сон ўн беш, икки юз саксон. 4. Мураккаб равиш куни бўйи... 5. Мураккаб феъл келиб ўтирди, деб айтилади.

Сөз құрамы

Сөздер морфологиялық тұлғасына қарай:

Дара сөздер — Бір түбірден тұратын сөздер

1. Түбір сөз	2. Туынды сөз
Сөздің бастапқы бөлшегі	Түбір сөзге жұрнақ жалғану арқылы жасалады.
Оқу, дос, бөл, біл, орман, жақсы, қала	Оқу+шы, дос+тың, бөл+ім, біл+гір, орман+шы, жақсы+лық, қала+шық.

Күрделі сөздер — Кемінде екі жасалып, бір мағынаны білдіретін сөздер

1. Біріккен сөз	2. Қос сөз	3. Қысқарған сөз	4. Туркескен сөз
Екі немесе одан көп сөз бірігіп, бір ұғымды білдіреді, бір сұраққа жауап береді.	Сөздердің қосарланып немесе қайталанып айтылуынан жасалған сөздер.	Күрделі атаулардың қысқартылып жазылған түрі.	Екі немесе көп сөздер тіркесіп келіп, бір ұғымды білдіретін күрделі сөздің түрі.
1. Құрамына енген түбірлердің тұлғалары сақталып отырады. Мысалы: тасбақа (тас + бақа), талдықорған (талды + қорған), қарақұрт (қара + құрт), Екібастұз (Екі + бас + тұз).	Қос сөздің екі түрі бар: 1. Қайталама қ.с. көре-көре, көзбе-көз, өз-өзінен, тау-тау. 2. Қосарлама қ.с. үлкен-кіші, алыс-жақын, қысы-жазы, балашағa, көйлек-көншек.	ТМД - Тәуелсіз Мемлекеттер Достығы, ҚазҰМУ - Қазақ Ұлттық Медицина университеті, Ұжымшар - ұжымдық шаруашылық, ГАЗ-33, ТУ-154, т.б. Машина, трактор, ұшақ маркалары және м. (метр), кг. (килограмм) т.б. өлшем атаулары.	1. Күрделі зат есім. Алматы қаласы, мәдениет сарайы. 2. Күрделі сын есім қара кер, бидай өңді, ұзын бойлы. 3. Күрделі сан есім он бес, екі жүз секкен. 4. Күрделі үстеу күні бойы, ала жаздай. 5. Күрделі етістік келіп отыр, деп айтты.

Сөздердің байланысу түрлері

Сўзларнинг боғланиши

р/с Түрлері	Ережелері	Мысалдары
1. Меңгеру Бошқарув Бош сўз эргаш сўзга маълум қўшимча қўшади: китобни ўқимоқ	Атау мен іліктен басқа (барыс, табыс, жатыс, шығыс және көмектес) септік жалғаулары арқылы байланысуы.	Аспанға қарады, ісімен жақсы, ауруды емдеді.
2. Матасу Мослашув Қаратқич ва қаралмишнинг боғланиши: мактабнинг музейи.	Ілік септігі мен тәуелдік жалғаулы сөздің байланысуы.	Сенің қуанышың, үйдің терезесі, Бауыржанның батырлығы.
3. Қабысу Битишув Яхши одам. Яшил бойлик.	Ешбір жалғаусыз тек орын тәртібі арқылы байланысады.	Қызық кітап, жасыл орман, оқыған қыз.
4. Жанасу Бирикув Равиш билан кесимнинг боғланиши	Жалғаусыз іргелес, бірде алшақ тұрып байланысуы.	Бүгін келу, ертең кету
5. Қиысу Мослашув (эга билан кесимнинг шахс-сонда мослашуви) мен келдим.	Бастауыш мен баяндауыштың байланысуы.	Біз еңбек еттік. Шухрат келді.

Жалғаудың түрлері

(Қўшимчаларнинг турлари)

р/с Түрлері	Жалғаулары	Мысалы
1. Көптік жалғау (Кўплик қўшимчаси)	- лар, - лер, - дар, - дер, - тар, - тер	оқушылар, үйлер, қағаздар, сымдар, гүлдер кітаптар, суреттер.
2. Септік жалғау (Келишик қўшимчаси)	- ның, - нің, -дың, -дің, тың, тің, -ға, - ге, - қа, - ке - ды, - ді, - ты, - ті, - ны, - ні - да, - де, - та, - те, - нда, - нде - нан, - нен, - дан, - ден, - тан, - тен - мен, - бен, - пен.	оқушының оқушыға оқушыны оқушыда оқушыдан оқушымен
3. Тәуелдік жалғау (Эгалик қўшимчаси)	- ым, - ім, - ымыз, - іміз, - м - ың, - ің, - ң - ыңыз, - іңіз - ы, - і, - сы, - сі.	кітабым кітабың кітабыңыз кітабы
4. Жіктік жалғау (Шахс қўшимчаси)	- мын, - мін, - бын, - бін, - пын, - пін - сің, - сің, - сыңыз, - сіңіз.	оқушымын оқушысың оқушысыз.

Септік жалғаулар

(Келишик қўшимчалари)

р/с	Түрлері	Жалғаулары	Мысалдар
1.	Атау септік (Бош келишик)		ана, аналар, кітап, кітаптар
2.	Ілік септік (Қаратқич келишик)	- ның, - нің, - дың, - дің - тың, - тің	ананың, дәптердің, кітаптың
3.	Барыс септік (Жўналиш келишик)	- ға, - ге, - қа, - ке, - на, - не - а, -е	анаға, дәптерге, кітапқа, үйіме
4.	Табыс септік (Тушум келишик)	- ды, - ді, - ты, - ті, - ны, - ні, - н	ананы, дәптерді, кітапты
5.	Жатыс септік (Ўрин-пайт келишик)	- да, - де, - та, - те, - нда, - нде	анада, дәптерде, кітапта
6.	Шығыс септік (Чиқиш келишик)	- нан, - нен, - дан, - ден, - тан, - тен	анадан, дәптерден, кітаптан
7.	Көмектес септік (Восита келишик)	- мен, - бен, - пен, -менен, - бенен, - пенен	анамен, кітаппен, қызбен.

Етістіктің шақтары

(Феълнинг замонлари)

Түрлері	Мысалы
Осы шақ	Мен отырмын Сен отырсың Сіз отырсыз Ол отыр
Өткен шақ	Мен бар-ған-мын Сен бар-ған-сың Сіз бар-ған-сыз Ол бар-ған
Келер шақ	Мен оқырмын Сен оқырсың Сіз оқырсыз Ол оқыр
(Ҳозирги замон)	Мен ўтирибман сен ўтирибсан у ўтирибди
(Ўтган замон)	Мен борганман Сен боргансан У борган
(Келаси замон)	Мен ўқимоқчиман, Сен ўқимоқчисан У ўқимоқчи

Етістің түрлері
(Нисбатнинг турлари)

Етістер	Жұрнақтары	Мысалы
Өздік етіс (Ўзлик нисбат)	- ын, - ін, - н.	жуын, киін, таран.
Өзгелік етіс (Орттирма нисбат)	- дыр, - дір, - тыр, - тір, - ғыз, - гіз, - қыз, - кіз, - т.	жаздыр, барғыз, күлдір, ойдыр, оқыт.
Ырықсыз етіс (Мажҳул нисбат)	- ыл, - іл, - л.	асыл, кесіл, есептел.
Ортақ етіс (Биргалик нисбат)	- ыс, - іс, - с.	алыс, беріс, тарас, жинас.

Етістіктің райлары
(Феъл майллари)

р/с Түрлері	Мысалы	Жұрнақтары
1. Ашық рай (Хабар майл)	Жазып отырмын Жазып отырсың Жазып отыр	
2. Бұйрық рай (Буйруқ-истак майл)	Сен кел Сіз келіңіз Ол келсін	
3. Шартты рай (Шарт майл)	барса, келсе, оқыса, корсе.	
4. Қалау рай (Мақсад майл)	барғым келеді, көргім келеді.	- қы, -кі, - ғы, - гі, - ғай, -гей, -қай, - кей, - са, -се игі еді.

Есімше мен көсемше
(Сифатдош ва равишдош)

Түрлері	Мысалдар	Жұрнақтары
Есімше (Сифатдош)	Барған, келген, айтқан, кеткен, барар, келер, айтар, баратын, оқитын, бармақ, келмек, кетпек.	- ған, - ген, - қан, - кен, - ар, - ер, - р, - атын, - етін, - итін, - итын, - мақ, - мек, - бақ, - бек, - пақ, - пек.
Көсемше (Равишдош)	Барып, келіп, оқып, бара, келе, ойнай, барғалы, келгелі, айтқалы, барғанша, келгенше, кеткенше.	- ып, - іп, - п, - а, - е, - й, - ғалы, - гелі, - қалы, - келі.

Морфология

Сўз туркумларининг чизмаси

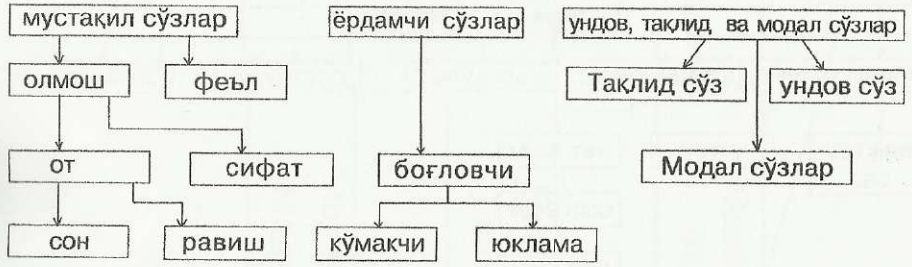

Морфология

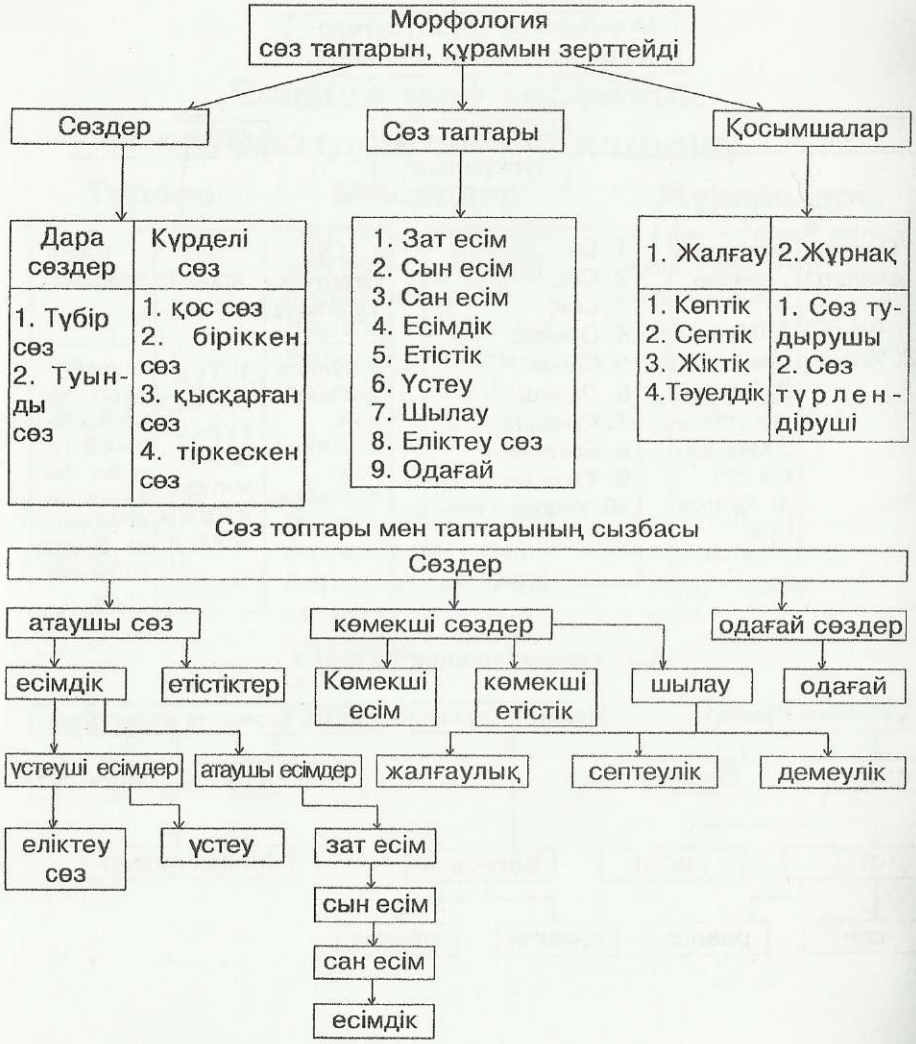

Сөз топтары мен таптарының сызбасы

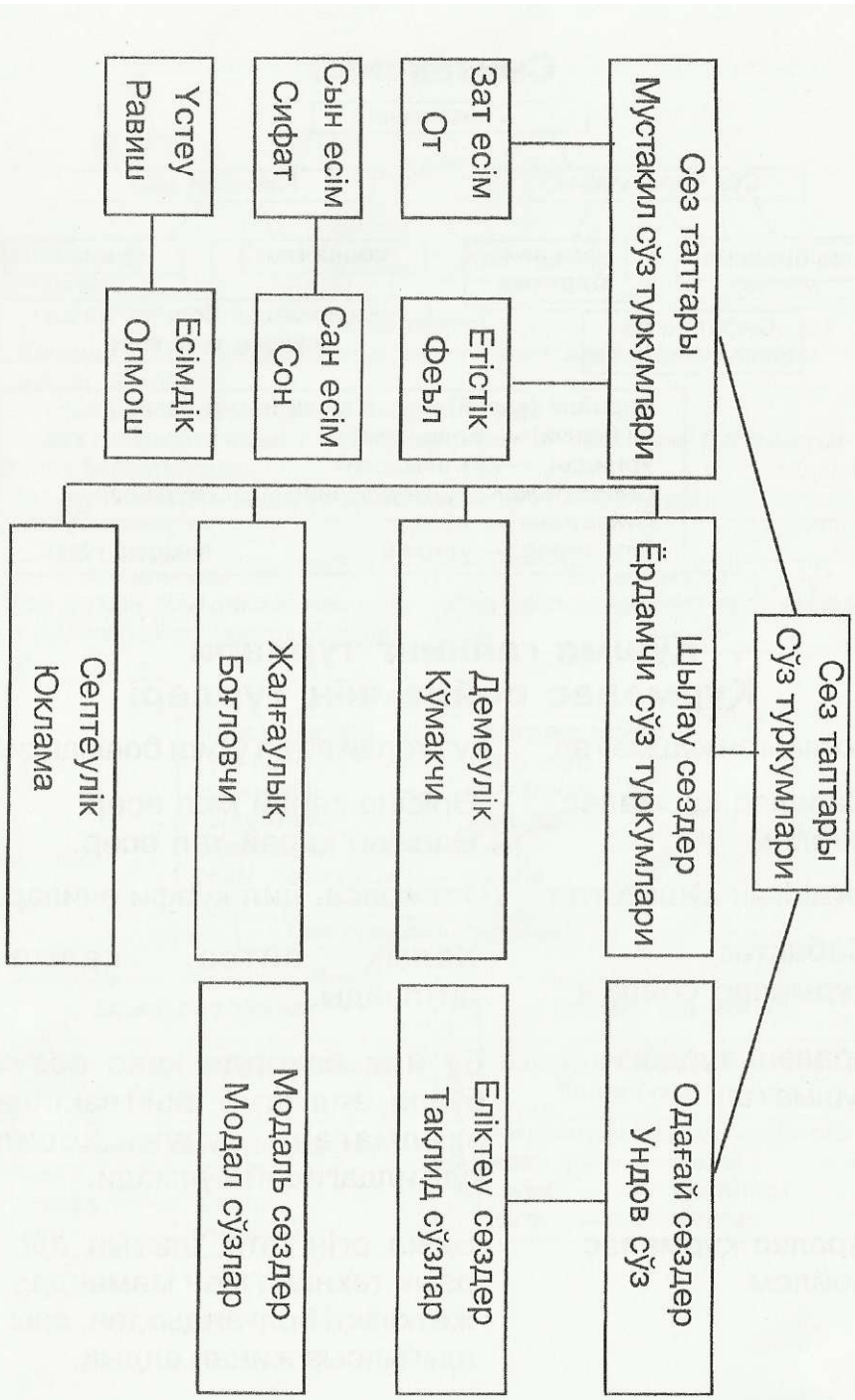

Синтаксис

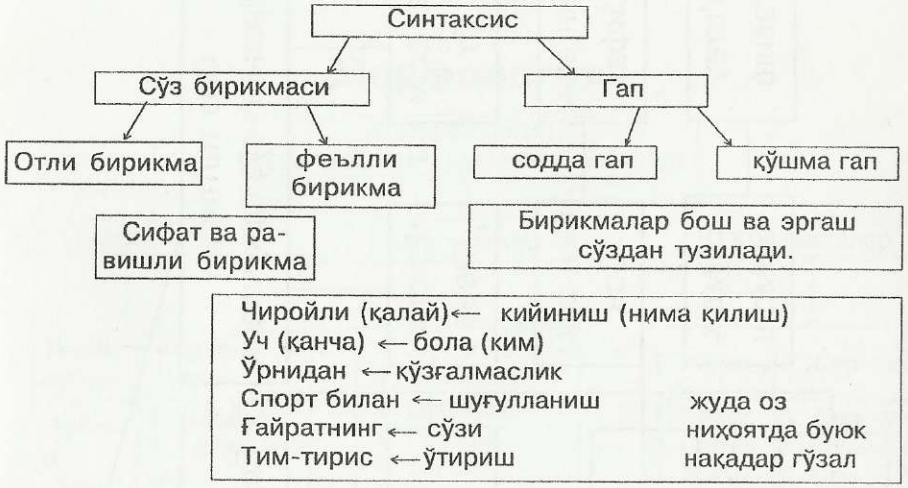

Қўшма гапнинг турлари
Қўрмалас сөйлемнің түрлері

Боғланган қўшма гап	Куз келди ва ва ўқиш бошланди.
Салалас қўрмалас сөйлем	Өрісіне қарай мал өсер, Өзеніне қарай тал өсер.
Эргашган қўшма гап	Дўст келса, дил қулфи очилар.
Сабақтас қўрмалас сөйлем	Халық айтса, қалып айтпайды.
Аралаш турдаги қўшма гап	Бу йил баҳорда ҳаво совуқ бўлди, ёғин ёғиб, экин вақтида экилмагани учун ҳосил кўнгилдагидай бўлмади.
Аралас қўрмалас сөйлем	Биыл егін бітік шығып еді, озық техника мен мамандар жеткілікті болғандықтан, оны шығынсыз жинап алдық.

Синтаксис

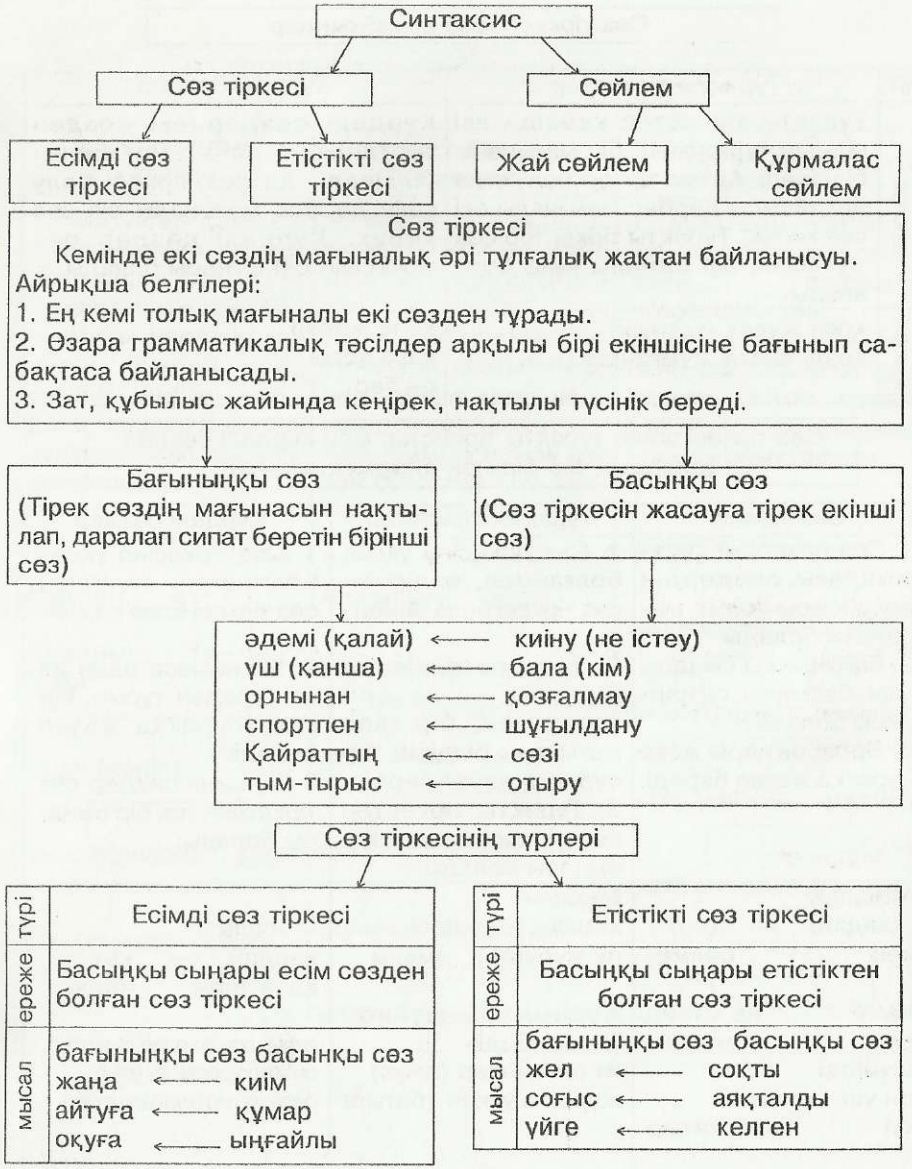

Сөз тіркесі бола алмайтындар

түрі	Тұрақты тіркестер	Күрделі сөздер
ереже	Тұрақты тіркестер кемінде екі сөзден тұрғанмен, бір мағынаны білдіреді. Ал сөз тіркесі болу үшін әрқайсысы дербес мағыналы екі сөз керек. Тұрақты тіркестер сөз тіркесінің бір сыңары ғана бола алады.	Күрделі сөздер екі сөзден тұрғанмен, бір мағынаны білдіреді. Ал сөз тіркесі болу үшін дербес мағыналы екі сөз керек. Күрделі сөздер сөз тіркесінің бір сыңары болады.
мысал	қоян жүрек (қорқақ) көзді ашып-жұмғанша (тез)	келе жатыр қара торы он бес

Сөз тіркесі және тұрақты тіркестер мен күрделі сөздер (олардың бір-бірімен айырмашылығы)

Сөз тіркесі	Тұрақты тіркестер	Күрделі сөздер
1. Сөз тіркесінің құрамындағы сөздердің әрқайсысы толық мағыналы болады. 2. Бағыныңқы сыңары мен басыңқы сыңарлары болады. 3. Әрбір сыңары жеке сұраққа жауап береді.	1. Сөз тіркесіне ұқсас болғанмен, өздігінен сөз тіркесі бола алмайды. 2. Тұрақты тіркестер бірнеше сөзден тұрғанмен, бір ғана мағынаны білдіріп, бір сұраққа жауап береді. 3. Тұрақты тіркестер сөз тіркесінің тек бір сыңары болады.	1. Сөз тіркесіне ұқсас болғанмен, өздігінен сөз тіркесі бола алмайды. 2. Екі немесе одан да көп сөзден тұрып, бір ғана сұраққа жауап береді. 3. Күрделі сөздер сөз тіркесінің тек бір сыңары болады.
Мысалы: (қандай) ← (не) кең бөлме кімге не істейді оған мұрнын шүйірді он үш күн ол бара жатыр	Мысалы: кімнің ← несі су жүректің амалы мұрнын шүйірді (менсінбеді) ит өлген жер (алыс) жүрек жұтқан (батыр)	Мысалы: қандай ← кім қара торы бала сары торы (күрделі сын есім) он үш (күрделі сан есім) бара жатыр (күрделі етістік)

Сөз тіркесінің лексика-грамматикалық мағынасы

анықтауыштық қатынас	толықтауыштық қатынас	пысықтауыштық қатынас
1. Матаса, қабыса байланысқан есімді тіркестерге тән. 2. Басыңқы сөзден бағыныңқы сөзге кімнің, ненің, қандай, қай, қанша, неше, қайдағы, қашанғы деген сұрақтар қою арқылы анықталады.	1. Меңгеру байланысындағы есімді және етістікті тіркестерге тән. 2. Басыңқы сөзден бағыныңқы сөзге кімге, неге, кімде, кімді, нені, кімде, неде, кімнен, неден, кіммен, немен деген сұрақтар қою арқылы анықталады.	1. Меңгеру, қабысу, жанасу байланысындағы етістікті тіркестерге тән. 2. Басынқы сөзден бағыныңқы сөзге қайда, қашан, қайтіп, қалай т.б. деген сұрақтар қою арқылы анықталады.
Мысалы: Асанның (кімнің) добы үйдің (ненің) есігі алыс (қандай) жер бес (қанша) қағаз	Мысалы: сөзге (неге) шебер гүлді (нені) суару терезеде (неде) тұр қолынан (неден) алды көзбен (немен) көру	Мысалы: ауылда (қайда) ашылды биыл (қашан) ашылды зорға (қалай) ашылды әдейі (не үшін) ашылды

Пунктуация

Икки нуқта

Қўйиладиган ўринлар			
Умумлаштирувчи сўздан кейин, уюшиқ бўлакларнинг олдига қўйилади.	Сўз ўзгартувчи қўшимчаларсиз боғланган гапдан кейин қўйилади.	Сўз ўзгартирувчи қўшимчаларсиз боғланган оддий гапларнинг орасига қўйилади.	Кўчирма гапнинг олдида келган муаллиф сўзидан кейин қўйилади.
Мисоллар			
Энди уччови: қалпоқли, қиличи бор, кўк чопонли одамлар экан.	Уларни айблашга ҳам бўлмайди: география картасида ундай от йўқ.	Ўша 1926 йили қозоқ тарихида зўр бир воқеа бўлди: биринчи марта қозоқнинг театри очилди.	Бўлтирик шоири мана бундай деган экан: «Дунёда камаймайдиган бойлик битта - ақл».

Кўп нуқта

Қўйиладиган ўринлари		
Айтилмоқчи бўлган фикр айтилмай қолганда ёки фикр иккинчи фикр билан маъноли боғланишга тушмай, четлатилиб айтилганда, гап охирида нуқта қўйилади.	Олинган цитатанинг ё олдидан ёки гап-сўз қолдирилган жойга қўйилади.	Айтилиб келаётган фикрга тўлиқ, кутмаган ёки жуда узоқ ётган нарса қўшилиб кетса унинг олдидан кўп нуқта қўйилади.
Мисоллар		
Менга ҳам у русча, қозоқча, ўзбекча ашулалар айтқизиб роҳатланарди... Шундай қилиб юрганда... Уни Нартайга айткизармиз.	Баланд отга эгар солмай, учқур найза қўлга олмай... эрларнинг иши битарму?!	XIX асрда қозоқнинг буткул халқ тилини асослаган намуналарига Абай, Ибирайдан бошлаб, қозоқ адабиёти вакилларининг бойликлари, оғзаки адабиёти кўчирмалари, газета, китоблар, луғатлар ва ... христиан динини таништирадиган миссионерлик адабиёт ётади.

Қос нуқта

Қойилатын орындары			
Жалпылауыш сөзден кейін, бірыңғай мүшелердің алдынан қойылады.	Жалғаулықсыз себеп-салдар салаласта салдар мәнді сөйлемнен кейін қойылады.	Жалғаулықсыз түсіндірмелі салаласта жай сөйлемдердің арасына қойылады.	Төл сөздің алдында келген автор сөзімен кейін қойылады.
Мысалдар			
Еді үшеуі: қалпақты, қылышы бар, көк шекпенді жат адамдар екен.	Оларды кінәлауға да болмайды: географиялық картада ондай ат жоқ.	Сол 1926 жылы қазақ тарихында зор бір оқиға болды: тұңғыш рет қазақтың ұлт театры ашылды.	Бөлтірік шешен былай деген екен: "Дүниеде азбайтын байлық біреу, ол -- ақыл".

Көп нуқте

Қойылатын орындары		
Айтылмақшы ой аяқталмай қалғанда немесе бір ой екінші оймен мағыналық байланысқа түспей, шашыраңқы айтылғанда, сөйлем соңында көп нүкте қойылады.	Алынған цитатаның не алдынан, не соңынан немесе сөйлем, сөз қалдырылған жерге қойылады.	Айтылып келе жатқан ойға кенет, тосын, күтпеген немесе өте алшақ жатқан нәрсе қосылып кетсе, оның алдынан қойылады.
Мысалдар		
Маған да ол орысша қазақша, өзбекше әндер айтқызып рақаттанатын... Сөйтіп жүргенде... Оны Нартайға айтқызармыз.	Ереуіл атқа әгар салмай, Егеулі найза қолға алмай... Ерлердің ісі бітер ме?!	XIX ғасырда қазақтың жалпы халықтық тілін негіз еткен үлгілерге Абай, Ыбырай бастап, қазақ әдебиеті өкілдерінің мұралары, ауыз әдебиеті нұсқалары, шығыс классик әдебиетінің қазақша жырланған үлгілері, баспасөз, оқулықтар, сөздіктер және... христиан дінін уағыздайтын миссионерлік әдебиет жатады.

Нүкта

Дарак гапдан кейин нүкта қўйилади.	Оддий урғусиз айтилган буйрук, истак гапдан кейин қўйилади.
Масалан: Осмонда кафтдай булут йўқ.	Масалан: Китобингни менга бериб тур-чи.

Драматик асарларда қаҳрамон исмидан кейин нүкта қўйилади.	Қаҳрамонларнинг айтган сўзига тўғри тегиши йўқ авторнинг тушунчаси сифатида айтилган ремаркадан кейин қавс ичида қўйилади.	Ёзувда киши исмлари, газета-журнал отлари, бошқа сўз бирикмалари шартли турда қисқартилган шароитда, ҳар бир ҳарфдан ёки бўғиндан кейин қўйилади.	Далил сўзнинг, келтирилган мисолнинг, қаердан эканини, авторини кўрсатадиган сўзлар қовус ёпилган жойига қўйилади.
Биржан. Қолганини мен айтаман, мана бу Ибрай сен, ана бу ёш пари балуан Шолақ... Ана у ўтирган Ақан сери. Айша, Ақан!?.. Қулоқ билан эшитган - ни кўр кўради деб, Сери сиз экансизми?	Қўбиланди. Кучимга, қараб кўр! (Қиличи билан қора тошни ўртадан бўлади. Аччиғи босилади).	М.Ауезов ёки М.А., Ғ.Мустафин ёки Ғ.Мус. «Қозоқ адабиёти», «Қ.А», яна бошқалари - г.б. Яна шу ҳақида - я.ш.ҳ. Яна шулар - я.ш. яна шундайлар - я.ш.	Мен ёзмайман ўланни эрмак учун, Йўқ - борни, эртагини термоқ учун (Абай).

Мана бундай қисқартмаларга нүкта қўйилмайди

Бошқа ҳарфлардан ва бўғинлардан қисқарган сўзлар, ҳарфлар ёки бўғинларининг орасига қўйилмайди: ҚозДУ...	Узунлик, ҳажм ва бошқа ўлчамларнинг қисқартирилиб қўлланадиган шартли белгиларидан кейин: км, м, см, га, л, v (вольт), а (ампер), С (Цельсий).

Нүкте
Негізгі қызметі

Хабарлы сөйлемнен кейін нүкте қойылады.	Жай, екпінсіз айтылған бұйрық, тілек мәнді сөйлемнен кейін нүкте қойылады.
Мысалы: Аспанда алақандай бұлт жоқ.	Мысалы: Кітабынды маған бере тұршы.

Қосымша қызметі

Драмалық шығармаларда кейіпкер атынан кейін нүкте қойылады.	Кейіпкерлердің айтқан сөзіне тікелей қатысы жоқ, автордың түсінігі ретінде айтылған ремаркадан кейін жақша ішінде нүкте қойылады.	Жазуда кісі аттары, газетө-журнал атаулары, басқа да сөз тіркестері шартты түрде қысқартылған жағдайда, әрбір әріптен не буыннан кейін қойылады.	Дәйексөздің, келтірілген мысалдың қайдан екенін, авторын көрсететін сөздер жақшаға алынып, жақша жабылған жерге нүкте қойылады.
Біржан. Қалғанын мен айтайын, мынау Ыбырай сен, анау жас пері Балаун Шолақ... Анау отырған Ақан сері. Айша. Ақан!?.. Құлақпен естіген - ді көз көреді деп, сері сіз екенсіз бе?	Қобыланды. Бақ күшіме бағып көр. (Қылышымен қара тасты қақ бөледі. Зуыл басылады).	М.Әуезов немесе М.Ә., Ғ.Мұстафин немесе Ғ.Мұс. "Қазақ әдебиеті" ө "Қ.Ә.", тағы басқалар - т.б. тағы сол сияқты - т.с.с. тағы тағылар - т.т. тағы сондайлар - т.с.	Мен жазбаймын өленді ермек үшін, Жоқ - барды, ертегіні термек үшін (Абай).

Мынадай қысқартуларда нүкте қойылмайды

Бас әріптерден және буындар қысқарған сөздер, әріптерінің арасына қойылмайды: ҚазМУ, ҚазҰТУ.	Ұзындық, көлем және басқа өлшемдернің қысқартылып қолданатын шартты белгілерінен кейін қойылмайды: км, м, см, га, л, v (вольт), а (ампер), С (Цельсий).

Иккинчи бўлим
Грамматик тушунчаларнинг қиёсий изоҳи

Екінші бөлім
Грамматикалық атаулардың салыстырмалы мағынасы

Фонетика

Фонетика - нутқ товушларини ўргатади.

Тілдегі дыбыстар жүйесін зерттейтін тіл білімінің бір саласын **фонетика** дейміз.

Ҳарфларнинг маълум тартибда жойлаштирилган қатори **алфавит** дейилади.

Әріптердің ретретімен жүйелі тізілген жиынтығы **алфавит** деп аталады.

Унли товушларнинг ҳосил бўлишида ўпкадан чиқаётган ҳаво оғиз бўшлиғида ҳеч қандай тўсиққа учрамасдан ўтади.

Айтылу кезінде ауаның кедергіге ұшырамай шығуынан жасалған дыбыстарды **дауыстылар** деп атаймыз.

Ундош товушларни ҳосил қилишда ўпкадан чиқаётган ҳаво оғиз бўшлиғида турли тўсиқларга учрайди ва шовқин ҳосил бўлади.

Айтылу кезінде ауаның еркін шықпай, кедергіге ұшырап шығуынан жасалған дыбыстарды **дауыссыздар** дейміз.

Унли товуш билан тугаган бўғин **очиқ бўғин** дейилади.

Дауыссыздан басталып, дауыстыға біткен буын **ашық буын** деп аталады.

Ярим ёпиқ бўғин

Тұйық буын - ат, ел, іс.

Ундош товушга тугаган бўғин **ёпиқ бўғин** дейилади.

Ортасы дауысты болып, екі жағы дауыссыздан құрылған буын **бітеу буын** деп аталады.

Сўзларнинг қаторга сиғмай қолган қисми бўғин кўчириш қоидасига мувофиқ келаси қаторга кўчирилади.

Жазып келе жатқанда, сөз жолға сыймаса, ол сөзді буынға бөлініп екінші жолға көшірілуін **тасымал** дейміз.

Сўзларнинг ёзилиш қоидаларини **орфография** ўрганади.

Сөздердің дұрыс жазылу ережелерінің жиынтығын және оны қарастыратын тіл білімінің саласын **орфография** дейді.

Адабий талаффуз қоидаларини **орфоэпия** ўргатади.

Сөздердің дұрыс айтылу ережелерінің жиынтығын немесе дұрыс айтылу нормасын және тіл білімінің саласын **орфоэпия** деп атайды.

Лексика

Лексика - тилдаги сўзларнинг луғат бойлигини ўргатади.

Лексика - сөздің тура және ауыспалы мағынасын, көп мағыналылықты, тілдің сөз байлығын үйретеді.

Омоним сўзлар

Талаффузи ва ёзилиши бир хил, аммо маъноси ҳар хил бўлган сўзлар **омоним** сўзлар дейилади.

Омоним сөздер

Айтылу тұлғасы бірдей, мағыналары бір-бірінен мүлде басқа сөздерді омоним дейміз.

Синоним сўзлар

Шакли ҳар хил бўлса ҳам, маъноси бир-бирига яқин бўлган сўзлар **синоним** сўзлар дейилади.

Синоним сөздер

Тұлғасы, айтылуы басқа-басқа, бірақ бір-бірімен мағыналары жуық сөздерді синоним дейміз.

Антоним сўзлар

Қарама-қарши маъноли сўзлар **антоним** сўзлар дейилади.

Антоним сөздер

Бір-біріне қарама-қарсы мағынада айтылатын сөздерді антоним сөздер дейміз.

Атама

Илм ва фан, техника, санъат, касб-ҳунарга хос сўзлар **атама** дейилади.

Терминдер

Ғылым мен техниканың әр түрлі саласында қолданатын сөздер терминдер деп аталады.

Шевага хос сўзлар

Маълум ҳудуддагина ишлатилиб, фақат шу ерда яшовчи кишиларга тушунарли бўлган сўзлар **шевага хос сўзлар** дейилади.

Диалект сөздер

Халықтың жергілікті сөйлеу тіліне тән, тек сол аймақта ғана қолданылатын сөздерді **диалект сөздер** дейміз.

Сўз ясалиши

Ўзак

Сўзнинг туб маъносини билдириб, маъноли бўлакларга бўлинмайдиган қисм **ўзак** дейилади.

Сөз жасам

Түбір

Сөздің мағына беретін ең түпкі бөлшегін **түбір** дейміз.

Сўз ясовчи қўшимчалар

Ўзакка қўшилиб, янги маъноли сўз ҳосил қиладиган қўшимчалар **сўз ясовчи қўшимча** дейилади.

Сөз тудырушы жұрнақтар

Сөз тудырушы жұрнақ сөздің бастапқы мағынасын өзгертіп, жаңа мағына тудырады.

Сўз ўзгартувчи қўшимча

гапда сўзларни бир-бирига боғлайдиган қўшимчалар **сўз ўзгартувчи қўшимчалар** дейилади.

Сөз түрлендіруші жұрнақ

Сөз түрлендіруші жұрнақ сөздің негізгі мағынасын өзгертпей қосымша мағына үстейді.

Ўзакдош сўз

Бир бўлакдан ясалган сўз **ўзакдош сўз** дейилади.

Түбірлес сөздер

Бір түбірден туындаған сөздер **түбірлес сөздер** деп аталады.

Таркибида сўз ясовчи бўлмаган сўзлар **туб сўзлар** дейилади.

Құрамына жұрнақ жалғанбаған сөздер **түбір сөздер** деп аталады.

Сўз ясовчи қўшимча қўшилиши билан ясалган сўзлар **ясама сўз** дейилади.

Жұрнақ арқылы жасалғын сөз **туынды сөз** деп аталады.

Бирдан ортиқ сўзнинг бирикишидан ясалган сўзлар **қўшма сўзлар** дейилади.

Екі немесе үш түбірден бірігіп, жаңа бір ұғымды білдіретін сөзді **біріккен сөз** дейміз.

Маъно жиҳатдан бир-бирига мос келиб, жамлик, йиғма, умумийлик маъносини билдирган сўз **жуфт сўз** дейилади.

Бір сөздің қайталанып, немесе екі сөздің қосарлануы арқылы жасалатын сөздерді **қос сөздер** дейміз.

Сўзларни қисқартириб қўшиш йўли билан ясалган сўзлар **қисқартма сўзлар** дейилади.

Курделі атаулардың ауызша, жазбаша ықшамдалып алынған түрі **қысқарған сөздер** деп аталады.

Морфология

От

Предмет номини билдириб, ким? нима? қаер? сўроғига жавоб бўлган сўзлар **от** дейилади.

Бир турдаги предметларнинг умумий номини билдирган отлар **турдош от** дейилади.

Айрим шахс ёки предметга атаб қўйилган номлар **атоқли от** дейилади.

Отларнинг келишик қўшимчалари билан ўзгариши **турланиш** дейилади.

Зат есім

Заттың атын білдіріп, кім, не деген сұрақтарға жауап беретін сөздерді **зат есім** дейміз.

Біртектес заттың ұғымдарын қамтитын атауларды **жалпы есім** дейміз.

Жеке я дара заттарға берілген атауларды **жалқы есім** дейміз.

Зат есімге жалғаулардың жалғануы **зат есімнің түрленуі** деп аталады.

Келишик қўшимчалар

Бош келишик — ким? нима?

Қаратқич келишиги — кимнинг? нимани?

Жўналиш келишиги — кимга? нимага? қаерга?

Тушум келишиги — кимни? нимани? қаерни?

Ўрин-пайт келишиги — кимда? нимада? қаерда?

Чиқиш келишиги — кимдан? нимадан? қаердан? қачондан?

Восита — ким билан? нима билан?

Септік жалғаулары

Атау септік — кім? не?

Ілік септік — кімнің? ненің? қай? қандай?

Барыс септік — кімге? неге? қайда?

Табыс септік — кімді? нені?

Жатыс септігі — кімде? неде? қайда?

Шығыс септігі — кімнен? неден? қайдан?

Көмектес септік — кімнен? немен?

Сифат

Предметнинг белгисини билдирган сўзлар **сифат** дейилади: қандай? қайси?

Сифат даражалари

Белгининг ортиқ-камлиги жиҳатидан фарқланиши **сифат даражаси** дейилади.

Бир предметдаги белги бошқа предметдаги худди шундай белгига таққосланмаса, оддий даража дейилади. Катта, кучли, чиройли.

Предметдаги бир белгининг бошқа предметдаги худди шундай белгидан кам эканлигини ифодалаши **озайтирма даража** дейилади. Баландроқ, каттароқ.

Предметдаги бир белгининг бошқа предметдаги худди шундай белгига нисбатан ортиқ эканлигини ифодалаши **орттирма даража** дейди.

Энг катта, энг чиройли, энг кучли.

Сын есім

Заттың әр алуан сындық белгісін, қасиетін білдіретін сөздерді **сын есім** дейміз, қандай? қай?

Сын есімнің шырайлары Заттың сыны мен сапасының әр түрлі дәрежесін білдіретін белгілерді **сын есімнің шырайлары** дейміз.

Заттың қалыпты сынын, сапасын білдіретін шырай-ды **жай шырай** дейді. Үлкен, күшті, әдемі.

Бір заттың сыны мен сапасының екінші заттың сыны мен сапасынан сәл кем, не артығырақ екенін білдіретін шырайды **салыстырмалы шырай** дейміз. Жылырақ, ауырлау.

Бір заттың сыны мен сапасының екінші бір заттың сыны мен сапасынан тым артық немесе кемдігін білдіретін шырайды **күшейтпелі шырай** дейміз.

Асырмалы шырай заттың белгісін арттырады немесе төмендете көрсетеді: ең әдемі, өте қызыл, тым қара.

Сон

Соннинг номини, нарса-буюмнинг сон-саноғини тартибини билдирган сўзлар **сон** дейилади.

Миқдор сон бир турдаги нарса буюмларнинг умумий сонини, миқдорини билдиради.

Тартиб сон соннинг тартибини билдириб, нечанчи? сўроғига жавоб беради.

Жамловчи сон нарса-буюмнинг доналаб саналишидан ҳосил бўлган миқдорини билдиради.

Тақсим сон нарса-буюмларнинг тақсимланиш миқдорини билдиради.

Каср сон бутуннинг бўлагини, улушини ифодалайди.

Чама сон нарса-буюмларнинг тахминий сонини билдиради.

Сан есім

Заттың санын, мөлшерін, ретін білдіретін сөздерді **сан есім** дейміз.

Есептік сан есім заттың нақты санын білдіреді. Бір, екі, үш, мың.

Реттік сан есім заттың рет санын білдіріп, нешінші деген сұраққа жауап береді. Бірінші, он бесінші.

Жинақтық сан есім нешеу? деген сұраққа жауап беріп, жинақталған санды білдіреді. Біреу, екеу, жетеу.

Топтау сан есім заттың санын топтап көрсетеді.

Бес-бестен, екі-екіден, елуден.

Бөлшектік сан есім заттардың бөлшегін білдіреді. Үштен бірі, оннан екі, екі жарым.

Болжамдық сан есім заттадың санын дәл атамай, шамамен көрсетеді. Онда-ған, жүздеген.

Олмош

От, сифат, сон ва бошқа туркумлари ўрнида қўлланиладиган сўзлар **олмош** дейилади.

М: Йиғилишга ҳамма келди.

Есімдіктер

Есім сөздерді (зат есім, сын есім, сан есімді) ауыстырып, солардың орнына жүретін сөздер **есімдіктер** деп аталады.

Кишилик олмоши

Шахсни билдирадиган олмошлар **кишилик олмоши** дейилади.

Ўзлик олмоши

Шахсни аниқлаб ёки таъкидлаб кўрсатиш учун ишлатиладиган ўз сўзи **ўзлик олмоши** дейилади.

Кўрсатиш олмошлари

Шахс, нарса-буюм, белгини кўрсатиш учун ишлатиладиган олмошлар **кўрсатиш олмоши** дейилади.

Сўроқ олмоши

Предмет, нарса-буюм, белги ёки сон ҳақидаги сўроқни билдирган олмош **сўроқ олмоши** дейилади.

Шахс, нарса-буюмларни белгилаш учун ишлатиладиган олмошлар **белгилаш олмоши** дейилади.

Ҳамма, барча.

Инкор маъносини билдирган олмошлар **бўлишсизлик олмоши** дейилади.

Ҳеч бир, ҳеч ким, ҳеч нима.

Ноаниқлик, гумон маъносини билдирган олмошлар **гумон олмоши** дейилади.

Аллаким, алланима, кимдир, нимадир.

Жиктеу есімдігі

Үнемі жақ ұғымдарымен байланысты қолданатындықтан, есімдіктің бұл тобын **жіктеу есімдігі** дейміз.

Өздік есімдігі

Өз сөзінің жекеше, көпше түрде тәуелденіп, септеліп, жіктеліп қолданылатын түрін **өздік есімдік** дейміз.

Сілтеу есімдігі

Нұсқау, көрсету, меңзеу мағынасында қолданылатын есімдіктің түрін **сілтеу есімдігі** дейміз.

Сұрақ есімдігі

Сұрақ мағынасын білдіріп, өздеріне тиісті жауап тілейтін есімдіктің түрін **сұрақ есімдігі** дейміз.

Жалпылық ұғымда беретін есімдіктің түрін **жалпылау есімдігі** дейді. Бәрі, барша, бүкіл.

Басқа сөздің орнына қолданылып, әлдебір сын, сапаның жоқ екенін білдіретін есімдіктерді **болымсыздық есімдігі** дейді. Ештеңе, ешкім.

Қандай сөздің орнына қолданылатыны белгісіз есімдіктерді **белгісіздік есімдігі** дейміз.

Біреу, кейбіреу, әркім.

Феъллар

Бўлишли феъллар бажарилмаган, бажарилмайдиган ҳаракатни билдиради.

Бўлишсиз феъллар бажарилмаган, бажариладиган ҳаракатни билдиради.

Феъл замонлари

Иш-ҳаракатнинг нутқ лаҳзасига, пайтига муносабати **замон** дейилади.

Ўтган замон феъллари ҳаракатнинг гапирилаётган пайтдан олдин бўлиб ўтганини билдиради: ўқидим.

Ҳозирги замон феъллари ҳаракатнинг гапирилаётган пайтда бўлаётганини билдиради. М: ёзяпти.

Келаси замон феъллари ҳаракатнинг гапирилаётган пайтдан кейин бўлишини билдиради: ёзмоқчи.

Ҳаракатнинг воқеликкамуносабатини кўрсатувчи категория **феъл майли** дейилади.

Хабар майл

Хабар майлдаги феъллар иш-ҳаракатнинг уч замондан бирида бажарилиш-бажарилмаслигини билдиради.

Буйруқ-истак майл

Буйруқ-истак майлдаги феъллар иш-ҳаракат ҳақида буйруқ, истак, илтимос каби маъноларни англатади.

Шарт майл

Шарт майлдаги феъллар бирор иш-ҳаракатнинг бажарилиши учун ундан олдин бажарилиши шарт бўлган иш-ҳаракатни, бирор иш-ҳаракатнинг бажарилиш-бажарилмаслиги ҳақида истак, маслаҳат, фараз каби маъноларни англатади.

Мақсад майл

Мақсад майлдаги феъллар иш-ҳаракатни бажарувчининг мақсади, мўлжали, ниятини билдиради.

Иш-ҳаракатнинг белгисини, унинг мақсадини, пайтини билдирган феъл шакли **равишдош** дейилади.

Нарса-буюмнинг ҳаракат-ҳолат белгисини билдирадиган феъл шакли **сифатдош** дейилади.

Иш-ҳаракатнинг номини билдириб, замон ва шахс-сонини кўрсатмайдиган феъл шакли **ҳаракат номи** дейилади.

Етістік

Іс-әрекеттің жүзеге асуын білдіретін етістіктің түрін **болымды етістік** деп атайды.

Іс-әрекеттің жүзеге аспай, теріске шығаратын етістіктің түрін **болымсыз етістік** дейді.

Етістіктің шақтары

Іс-әрекеттің уақытқа байланысы **шақ** деп аталады.

Іс-әрекеттің сөйлеп тұрған уақыттан бұрын орындалғанын білдіретін етістіктің шағын **өткен шақ** дейді: оқыдым.

Осы шақ іс-әрекеттің сөйлеп тұрған кезде орындалғанын білдіреді.

М: жазып отыр.

Келер шақ іс-қимыл, амалдың сөйлем тұрған уақыттан кейін істелгенін білдіреді. М: жазбақшы.

Сөйлеушінің іс-әрекетке деген көзқарасын, ниетін, білдіретін сөздерді **етістіктің райлары** дейміз.

Ашық рай

Ашық рай сөйлеушінің іс-әрекетін үш жақтың, үш шақтың бірінде көрсетеді.

Бұйрық рай

Бұйрық рай сөйлеушінің біреуге бұйырып айтқанын білдіреді.

Шартты рай

Шартты рай іс-әрекеттің болу, болмау шартын білдіреді. Ол етістіктің түбіріне - са, - се жұрнағы жалғауы арқылы жасалады.

Қалау рай

Қалау рай сөйлеушінің қалау, тілек, ниетін білдіреді.

Тиянақсыз тұлғада келіп, көмекші етістіктермен тіркесу арқылы күрделі етістік тудыратын етістікті **көсемше** деп атайды.

Түбірі етістік бола тұрып, есімдерше түрленетін етістіктің түрін **есімше** деп атайды.

Етістік түбіріне у жұрнағы қосылу арқылы жасалған етістікті **тұйық етістік** дейміз.

феъл нисбати

Феълда иш-ҳаракат билан унинг бажарувчиси орасидаги муносабатнинг ифодаланиши **феъл нисбати** дейилади.

Ўзлик нисбат

Ўзлик нисбатдаги феъл иш-ҳаракатининг бошқа нарса-буюмга ўтмай, бажарувчининг ўзида қолганлигини англатади.

Мажхул нисбат

Ўзлик ва мажхул нисбатдаги феъллар бир феъл ўзагига бир хил қўшимча қўшиш билан ҳосил бўлганда, уларнинг қайси нисбатдалиги гапдаги маъносидан англашилади.

Биргалик нисбат

Биргалик нисбатдаги феъллар иш-ҳаракатнинг бир неча шахс ёки нарса-буюм томонидан биргаликда бажарилганлигини билдиради.

Орттирма нисбат

Орттирма нисбатдаги феъл иш-ҳаракатнинг бошқа бирор шахс ёки нарса-буюм воситасида бажарилганлигини билдиради.

Равиш

Пайт равиши: кеча, аввал.

Ҳолат равиши: мардларча, фидокорона

Ўрин равиши

Ўрин равиши иш-ҳаракатнинг бажарилиш ўрнини билдириб, қаерда? қаердан? сўроқларига жавоб бўлади.

Даража-миқдор равиши

Даража-миқдор равиши иш-ҳаракатнинг даража-миқдорини, белгининг даражасини, нарса-буюмнинг ноаниқ миқдорини билдириб, қанча? қай даражада? сўроқларига жавоб бўлади.

Кўмакчи

Ёрдамчи сўз туркуми

етіс

Қимыл-әрекеттің іс-істеуші адамға қатынасын білдіретін етістіктің **түрін етіс** деп атайды.

Өздік етіс

Іс-әрекеттің сол іс-әрекетті орындаушының өзіне жұмсалғанын білдіретін етісті өздік етіс дейді.

Ырықсыз етіс

Іс-қимылдың орындаушысы айтылмай, іс-әрекет өздігінен жүзеге асқан сияқты қимылды білдіретін етістің түрін ырықсыз етіс дейміз

Ортақ етіс

Іс-қимылды орындаушының біреу ғана емес, бірнешеу екенін білдіретін етістің түрін ортақ етіс дейміз.

Өзгілік етіс

Іс-қимылдың басқа біреу арқылы орындалатынын білдіретін етістің түрін өзгелік етіс дейміз.

Үстеу

Мезгіл сын - бейне, күшейту, мақсат, себеп-салдыр, топтау үстеулері

Мекен үстеуі

Мекен үстеуі қимылдың іс-әрекеттің орнын, бағытын білдіреді, қайда?қайдан? қалай? деген сұрақтарға жауап береді.

Мөлшер үстеуі

Мөлшер үстеуі қимылдың немесе сынның мөлшерін, көлемдік дәрежесін, шама-шарқын білдіреді, қанша? қаншама? қаншалық? қаншалап? сұрақтарына жауап береді.

Шылау

Шылау сөздер

Кўмакчи

От, олмош, ҳаракат номи, сифатдошлардан кейин келиб, бошқа сўзга боғланишини билдирадиган ёрдамчи сўзлар кўмакчи дейилади. Улар: учун, каби, сингари, сайин, қадар, аввал, кейин, сўнг, илгари, бурун, ён, ост, уст, орқа, таг, орқали.

Боғловчи

Гапнинг уюшиқ бўлакларини ва қўшма гапдаги содда гапларни бир-бирига боғлаш учун хизмат қиладиган ёрдамчи сўзлар боғловчи дейилади. Улар: ва, аммо, лекин, бироқ, чунки, ё, ёки, гоҳ, ёхуд, дам, баъзан, шунинг учун, ҳамда, балки.

Юклама

Мустақил сўз ва гапларга қўшимча маъно берадиган ёрдамчи сўзлар юклама дейилади. Улар: фақат, ҳам, ҳаттоки, - ми, - чи, - гина, - а, - я, - ку, - да, - у, - ю, - ми, лекин, ахир, ҳатто.

Ундов сўзлар

Ҳис-ҳаяжон, туйғуни билдирадиган сўзлар туркуми **ундов** дейилади.

Ҳис-ҳаяжон ундовлари:

оҳ, эҳ, ух, о, э, уф, вой, офарин, балли, бай-бай, ҳай-ҳай, вой-бўй, оҳ-воҳ.

Ҳайдаш-чақириш ундовлари

кишт, чцх, бех-бех, қурей-қурей.

Тақлид сўзлар

Товушга ва ҳолатга тақлидни билдирган сўзлар **тақлид сўзлар** дейилади.

Септеулік шылау

Септеулік шылаулар септік жалғауына тіркесіп, оның мағынасын толықтырады. Олар мыналар: үшін, дейін, арқылы, шейін, кейін, бұрын, әрі, бері, таман, сайын, соң, қарсы, жуық, туралы, бірге, қатар, бойы, тәрізде, түгіл.

Жалғаулық шылаулар

Сөз бен сөзді, сөйлем мен сөйлемді байланыстыратын шылауларды жалғаулық шылау дейміз. Олар мыналар: әрі, да, де, та, те, және, мен, бен, пен, бірақ, алайда, дегенмен, әйтсе де, әлде, болмаса, я, яки, яғни, кейде, біресе, бірде, егер, егер де, себебі, өйткені, сондықтан, сол себепті, немесе, мейлі.

Демеулік шылаулар

Демеуліктер сөз бен сөзді байланыстырмайды, өзі тіркескен сөзге қосымша мағына үстейді.

Олар: ма, ме, ба, бе, па, пе, ақ, әсіресе, да, де, та, те, қана, ғана, тек, түгіл, тұрсын, тұрмақ, құрлым, ау, ай, екеш, мыс, міс.

Одағай

Сөйлемдегі айтылған ойға байланысты түрліше көңіл-күйді білдіретін сөздерді **одағай** дейміз.

Көңіл күй одағайлары:

шаттану, таңырқау, аңсау, қуану, ренжу, өкіну, шошыну: ah, уһ, ой, әй, ойбай, оһо, беу, уа, түу, бәрекелді.

Шақыру одағайлары:

құрау-құрау, қос-қос, кіш-кіш, қош-қош, моһ-моһ.

Еліктеу сөздер

Табиғаттағы сан алуан құбылыстар мен заттардың бірбірімен соқтығысуынан пайда болған сөздерді **еліктеу сөздер**

Товушга тақлид билдирадиган сўзлар: гумбур-гумбур, дук-дук, шилдир-шилдир, тақ-туқ, шақ-шуқ, ғарч-ғурч.

Ҳолатга тақлид билдирувчи сўзлар: ялт-юлт, апил-тапил, ғуж-ғуж, ярқ-ярқ, лип-лип, жимир-жимир, милт-милт.

дейміз.

Есту қабілеті арқылы пайда болған түсінікті білдіретін сөздер еліктеуіш сөздер делінеді.

Олар: қарқ, пыс-пыс, шолп, сылдыр-сылдыр, күбір-күбір, сарт-сұрт.

Табиғатта кездесетін әр түрлі құбылыстарды адамның көзбен көру қабілетінен туатын ұғымдарды білдіретін сөздерді **бейнелеуіш сөздер** деп атаймыз.

Олар: жалт-жұлт, жымың-жымың, қорбаң-қорбаң, жалт, салп, апыл-тапыл.

Синтаксис

Синтаксис - грекча сўз бўлиб, тузиш деган маънони билдиради.

Синтаксис - гректің сөзі: құру, біріктіру деген мағынаны білдіреді.

Сўз бирикмаси

Сўз бирикмаси бош сўз ва эргаш сўздан тузилади. Сўроқ ҳамма вақт бош сўздан эргаш сўзга берилади. Ўзбек тилида эргаш сў бош сўздан олдин келади.

Оппоқ пахта.

(эргаш сўз, бош сўз)

Гап

Биз гап ёрдамида бирор нарса ҳақида хабар берамиз, сўраймиз, буюрамиз, ўзимизнинг фикримизни бошқаларга билдирамиз.

Дарак гап

Хабар, дарак мазмунини билдирган гаплар дарак гап дейилади. Дарак гапнинг охирига нуқта қўйилади.

Сўроқ гап

Сўроқ мазмунини билдирган гаплар сўроқ гап дейилади. Сўроқ гап охирига сўроқ белгиси қўйилади (?)

Буйруқ гап

Сөз тіркесі

Толық мағыналы, кем дегенде екі сөздің өзара сабақтаса, бағына байланысуын сөз тіркесі дейміз. Бағыныңқы және басынқы сөздерден тұрады.

Самал жел

(бағыныңқы) (басынқы)

Сөйлем

Тиянақты ойды білдіретін сөздердің жиынтығын сөйлем дейміз.

Хабарлы сөйлем

Бір нәрсенің жайы туралы хабарлай айтылған сөйлемді хабарлы сөйлем дейміз. Хабарлы сөйлемнің соңынан нүкте қойылады.

Сұраулы сөйлем

Бір нәрсенің жайы туралы сұрақ қойыла айтылған сөйлемді сұраулы сөйлем дейміз. Сұраулы сөйлемнің соңынан сұрақ белгісі қойылады.

Бұйрықты сөйлем

Буюриш, маслаҳат, илтимос мазмунини билдирган гаплар буйруқ гап дейилади. Буйруқ гап охирига нуқта қўйилади.

Ундов гап

Ҳис-ҳаяжон билан айтиладиган гаплар ундов гап дейилади. Оғзаки нутқда ундов гаплар кучли оҳанг билан айтилади. Ундов гапларнинг охирига ундов белгиси қўйилади (!).

Гап бўлаги

Гапда бирор сўроққа жавоб бўлган сўз ёки сўз бирикмаси гап бўлаги дейилади.

Эга ва кесим гапнинг бош бўлагидир. **Бош бўлаклар** гапнинг грамматик асосини ташкил қилади.

Бош бўлакдан бошқа бўлаклар **иккинчи даражали бўлаклар** бўлади.

Эга

Эга гапнинг бош бўлагидир. Эга гапнинг ким ёки нима ҳақида айтилганини билдиради ва ким? нима? қаер? сўроғига жавоб беради.

Кесим

Кесим гапнинг бош бўлагидир. Кесим эга ҳақда нима дейилганини билдиради ва нима қилди? нима қилмоқчи? кимдир? нимадир? каби сўроқлардан бирига жавоб бўлади.

Ёйиқ гап

Бош ва иккинчи даражали бўлаклардан тузилган гап ёйиқ гап дейилади.

Йиғиқ гап

Бош бўлаклардангина тузилган

Бөгде біреуге бұйыра, тілек ете айтылатын сөйлемді бұйрықты сөйлем дейміз.

Лепті сөйлем

Қуану, өкіну, ренжу, аяу, тандану, сүйсіну, қорқу сияқты көңіл күйге байланысты айтылған ойды білдіретін сөйлемді лепті сөйлем дейміз. Лепті сөйлемнің соңына леп белгісі қойылады.

Сөйлем мүшелері

Сөйлем ішінде басқа сөздермен грамматикалық байланысқа түсіп, белгілі бір сұраққа жауап бере алатын мағыналы сөзді я сөз тізбегін сөйлем мүшесі дейміз.

Сөйлем құрай алу қасиетіне байланысты бастауыш пен баяндауышты сөйлемнің **тұрлаулы мүшесі** дейміз.

Сөйлемде айтылған ойды толықтырып, кеңейте түсетін мүшелерді сөйлемнің **тұрлаусыз мүшелері** дейміз.

Бастауыш

Сөйлемде атау септігінде тұрып, ойдың кім не жайында екенін білдіріп, баяндауышпен қиыса байланысатын тұрлаулы мүшені бастауыш дейміз. кім? не? кімдер? нелер? кімім? кімің? кімі? нең? неңіз? несі? нешеу? қаншасы?

Баяндауыш

Бастауыштың іс-әрекетін білдіретін сөйлемнің тұрлаулы мүшесін баяндауыш дейміз. Баяндауыш қайтті? не қылды? қайтеді? не істеді? деген сұрақтарға жауап береді.

Жайылма сөйлем

Тұрлаулы мүшелерден басқа құрамында тұрлаусыз мүшелер де кездесетін сөйлемді жайылма сөйлем деп атайды.

Жалаң сөйлем

Тек тұрлаулы мүшелерден тұра-

гаплар йиғиқ гап дейилади.

Тўлдирувчи

Тўлдирувчи гапнинг иккинчи даражали бўлагидир. Тўлдирувчи кимни? нимани? кимга? нимага? кимда? нимада? кимдан? ким билан? нима ҳақида? каби сўроқларга жавоб бўлади.

Аниқловчи

Аниқловчи гапнинг иккинчи даражали бўлагидир. Аниқловчи предметнинг белгисини билдиради ва қандай? қанақа? қанча? нечанчи? кимнинг? каби сўроқларга жавоб бўлади.

Аниқловчи сифат, сон, от ва олмош билан ифодаланади.

Хол

Хол гапнинг иккинчи даражали бўлагидир. Хол ҳаракатнинг қандай бажарилишини, вақтини билдиради ва қаерда? қаерга? қаердан? қачон? қандай? каби сўроқлардан бирига жавоб бўлади.

Содда гаплар

Содда гапларда битта эга ва кесим муносабати мавжуд бўлади.

Қўшма гаплар

Қўшма гапларда эса 2 ва ундан ортиқ эга ва кесим муносабати мавжуд бўлади. Демак, қўшма гаплар 2 ва ундан ортиқ содда гапларнинг мазмун ва оҳанг жиҳатидан боғланишидан ҳосил бўлади.

Мазмунан ҳар учала шахсга тааллуқли гап **шахси умумлашган гап** дейилади.

Эгасини топиб бўлмайдиган гап **шахси топилмас гап** дейилади.

тын сўйлемді жалаң сөйлем деп атайды.

Толиқтауыш

Қимыл әрекеттің объектісін білдіретін сөйлемнің тұрлаусыз мүшесін толықтауыш дейміз. Толықтауыш болатын сөз атау мен ілік септіктерден басқа септіктердің сұрақтарына жауап береді. кімді? нені? кімге? неге? кімде? неде? кімнен? неден? кіммен? немен?

Анықтауыш

Сөйлемдегі заттың мағынасы бар мүшелердің сапасы мен белгісін айқындайтын тұрлаусыз мүшені анықтауыш дейміз.

Анықтауыш қандай? қай? қайсы? қайдағы? кімнің? ненің? қанша? неше? қашанғы? деген сұрақтарға жауап береді.

Пысықтауыш

Сөйлемде іс-әрекеттің мезгілін, мекенін, мақсатын, себебін, сипатын білдіретін тұрлаусыз мүшені пысықтауыш дейміз. Пысықтауыш қашан? қайда? қалай? қалай қарай? қайтіп? не себепті? не үшін? неліктен? қайдан? сұрақтарына жауап береді.

Жай сөйлем

Бастауыш пен баяндауыштың қатынасынан құралып, бір ғана ойды білдіретін сөйлемді жай сөйлем дейміз.

Құрмалас сөйлем

Екі немесе одан да көп жай сөйлемдерден құралып, күрделі ойды білдіретін сөйлемді құрмалас сөйлем дейміз.

Құрамында бастауыш қатысқан жай сөйлемнің түрін **жақты сөйлем** дейміз.

Бастауышы жоқ, баяндауыштың бір өзі сөйлемге ұйытқы болатын жай сөйлемнің түрін **жақсыз**

Кесимдангина иборат бўлган гап **ихчам гап** дейилади.

Матнда тааллуқли бўлаклар қатнашиб, фикр аниқ ва тўлиқ ифодаланган гап **тўлиқ гап** дейилади.

Нутқ вазиятидан маълум бўлган, айрим бўлаклари туширилган гап **тўлиқсиз гап** дейилади.

Гапнинг грамматик асоси, одатда, бош келишикдаги от билан ифодаланиши **атов гап** дейилади.

Сўзловчининг ўзи баён қилган фикрига муносабатини билдирган сўз **кириш сўз** дейилади.

Бир хил сўроққа жавоб бўлиб, гапдаги бир бўлакка боғланган бўлаклар **гапнинг уюшиқ бўлаклари** деб аталади.

Сўзловчининг нутқи қаратилган шахсни билдирган сўз **ундалма** дейилади.

Кўчирма ва ўзлаштирма гап

Ўзгаларнинг ҳеч ўзгаришсиз берилган гапи **кўчирма гап** дейилади.

Сўзловчининг сўзи **муаллиф сўзи** дейилади.

Шакли ўзгартирилиб, мазмун ифодаланган ўзгаларнинг гапи **ўзлаштирма гап** дейилади.

Икки ёки ундан ортиқ содда гапнинг мазмун ҳамда грамматик томондан ва оҳангига кўра бирикувидан тузилган гап **қўшма гап** дейилади.

Тенг муносабатдаги содда гапларнинг ўзаро тенг боғловчилар ёрдами билан боғланишидан тузилган қўшма гап **боғланган қўшма гап** дейилади.

Бирдан ортиқ содда гапларнинг

сөйлем дейміз.

Айтылуға тиісті мүшелер толық қатысқан жай сөйлемді **толымды сөйлем** дейміз.

Айтылуға тиісті тұрлаулы я тұрлаусыз мүшелерінің бірі түсіп қалған жай сөйлемді **толымсыз сөйлем** дейміз.

Іс-оқиға жайында баяндамай, тек соған байланысты жағдайды атап көрсететін сөйлемді **атаулы сөйлем** дейміз.

Сөйлемде айтылған ойға сөйлеушінің түрліше көз қарасын білдіретін оқшау сөзді **қыстырма сөз** дейміз.

Қызметі мен сұраулары ортақ, өзара салаласа байланысқан екі я одан да көп мүшелерді **сөйлемнің бірыңғай мүшелері** дейміз.

Сөйлеуші біреудің назарын өзіне аудару үшін қолданатын оқшау сөзді **қаратпа сөз** дейміз.

Сөйлеушінің өз сөзінің ішінде біреудің сөзін ешбір өзгерісіз, сол айтылған күйінде беруін **төл сөз** дейміз.

Төл сөзбен байланысты айтылған сөйлеушінің өз сөзін **автор сөзі** дейміз.

Біреудің сөзінің автор тарапынан өзгеріске ұшырап берілуін **төлеу сөз** дейміз.

Екі немесе бірнеше жай сөйлемнен құралып, күрделі ойды білдіретін сөйлемді **құрмалас сөйлем** дейміз.

Құрамындағы жай сөйлемдерінің баяндауыштары тиянақты болып, өзара тең дәрежеде байланысқан құрмалас сөйлемді **салалас құрмалас** дейміз.

Құрамындағы жай

мазмун жиҳатдан бирининг бошқасига эргашишидан тузилган қўшма гап **эргашган қўшма гап** дейилади.

Бош гапдаги иш-ҳаракатнинг пайтини билдирган эргаш гап **пайт эргаш гап** дейилади.

Таркибида ҳам эргашган қўшма гап, ҳам боғланган қўшма гап иштирок этган гаплар **аралаш турдаги қўшма гаплар** дейилади.

Бириктирув муносабати билан боғланган қўшма гаплар таркибидаги **содда гаплар** ўзаро ва, ҳам, да боғловчилари ёрдами билан боғланади.

Зидлов муносабатли боғланган қўшма гаплар таркибидаги содда гаплар ўзаро аммо, лекин, бироқ боғловчилари ёрдами билан боғланади.

Айирув боғловчили боғланган қўшма гаплар таркибидаги содда гаплар ўзаро ё, ёки, гоҳ.. гоҳ, баъзан, дам.. дам боғловчилари ёрдами билан боғланади.

Бош гапдан англашилган иш-ҳаракатнинг қай тарзда бажарилишини ўхшатиш йўли билан билдирган эргаш гап **ўхшатиш эргаш гап** дейилади.

Ўхшатиш эргаш гап бош гап билан биргаликда ўхшатиш **эргаш гапли қўшма гап** деб номланади.

Бош гапдан англашилган иш-ҳаракатнинг нима мақсадда юзага келишини билдирган эргаш гап сўйлемдерінің алғашқысы тиянақсыз болып, соңғысына бағына байланысқан құрмалас сөйлемді **сабақтас құрмалас сөйлем** дейміз.

Бағыныңқысы басыңқыдағы істің мезгілін білдіретін сабақтастың түрін мезгіл **бағыныңқылы сабақтас құрмалас сөйлем** дейміз.

Құрамындағы жай сөйлемдері бір-бірімен салаласып та, сабақтасып та байланысқан құрмаластың түрін **аралас құрмалас сөйлем** дейміз.

Құрамындағы жай сөйлемнің бірінде айтылған ойға екіншісінде айтылған ойдың бағыттас, ыңғайлас мәнде айтылған салаластың түрін **ыңғайлас салалас** дейміз. Және, да, де, әрі жалғаулық шылаулары арқылы байланысады.

Құрамында жай сөйлемдерінің бірінде айтылған ой, екіншісіндегі ойға қарсы мәнді білдіретін салаластың түрін **қарсылықты салалас құрмалас сөйлем** дейді. Бірақ, сонда да, дегенмен, алайда жалғаулық шылаулары арқылы байланысады.

Құрамындағы жай сөйлемдердің өзара болжалдық қарым-қатынаста болып, тек біреуіндегі істің, оқиғаның жүзеге асатындығын білдіретін салаластың түрін **талғаулы салалас құрмалас сөйлем** дейді. Я, яки, болмаса, не, немесе, әлде, әйтпесе деген жалғаулар арқылы байланысады.

Бағыныңқы сөйлемі басыңқы сөйлемдегі ойдың қалай орындалғанын білдіретін сабақтастың түрін **қимыл сын бағыныңқылы сабақтас құрмалас сөйлем** дейді.

Бағыныңқы сөйлемі басыңқы

мақсад эргаш гап дейилади.

Мақсад эргаш гап бош гап билан биргаликда **мақсад эргаш гапли қўшма гап** деб номланади.

Бош гапдан англашилган иш-ҳаракатнинг юзага келиш сабабини билдирган эргаш гап **сабаб эргаш гап** дейилади. Сабаб эргаш гап бош гап билан биргаликда **сабаб эргаш гапли қўшма гап** деб номланади.

Бош гапдан англашилган ишҳаракатнинг қандай шарт билан бажарилишини билдирган эргаш гап **шарт эргаш гап** дейилади.

Шарт эргаш гап бош гап билан биргаликда **шарт эргаш гапли қўшма гап** деб номланади.

Бош гапнинг мазмунига зид бўлса ҳам, унда ифодаланган воқеа-ҳодисанинг юзага келишига тўсиқ бўла олмайдиган фикрни англатган эргаш гап **тўсиқсиз эргаш гап** дейилади.

Тўсиқсиз эргаш гап бош гап билан биргаликда **тўсиқсиз эргаш гапли қўшма гап** деб номланади.

Бирдан ортиқ эргаш гап бир бош гапга тобеланиб келса, **бир неча эргаш гапли қўшма гап** дейилади.

Пунктуация - тиниш белгиларинг тўғри қўйилишини ўргатади.

сөйлемдегі ойдың болу мақсатын білдіретін сабақтастың түрін **мақсат бағыныңқылы сабақтас құрмалас сөйлем** дейді.

Бағыныңқы сөйлемі басыңқы сөйлемде айтылған ойдың себебін білдіретін сабақтастың түрін **себеп бағаныңқылы сабақтас құрмалас сөйлем** дейміз.

Бағыныңқысынан басыңқыдағы іс-әрекеттің шартын білдіретін сабақтас құрмалас сөйлемнің түрін **шартты бағыныңқылы сабақтас** дейді.

Басыңқы сөйлемдегі білдіретін ой бағыныңқыдағы айтылған ойға немесе бағыныңқыдағы ой басыңқыдағы ойға қарсы қойыла айтылатын сабақтастың түрін **қарсылықты бағыныңқы сабақтас құрмалас сөйлем** дейді.

Құрамында екі я одан да көп бағыныңқы сөйлем бар сабақтасты **көп бағыныңқы сабақтас құрмалас сөйлем** дейміз.

Пунктуация -- тыныс белгілердің дұрыс қойылуын үйрететін бөлім.

Учинчи бўлим. Луғат.
Үшінші бөлім. Сөздік.

1. Ўзбек тилшунослигига чет тиллардан кирган атама сўзлар

Алфавит - (грек) ҳарфларнинг маълум тартибда жойлаштирилган тартиби.

Антоним - (грек, anti -- қарши, опота - исм) бир-бирига қарама-қарши, зид тушунчаларни ифодалайдиган сўзлар.

Архаизм - (грек, archaios -- қадимги, эртак) ҳозирги умумхалқ тилида ишлатмайдиган эскириб қолган сўз ва иборалар, шунингдек ҳаётда учрайдиган эскилик сарқитлари.

Ассимиляция - (лотин, бирга қўшилиш, киришиш) сўз таркибидаги ёки сўзлар оралиғидаги қатор келган ундош товушларнинг бирининг иккинчисига киришиши, уйғунлашиши.

Аффикс - (лотин, қўшилган) қўшимчанинг терминли номи.

Адабиёт - (араб -- адаб) кенг маънода барча китоб турлари ва газета-журналлар, тор маънода бадиий адабиёт.

Диалог - (грек, -- икки киши орасидаги сўзлашув) бадиий асарларда икки ёки ундан ортиқ персонаж орасида бўлган суҳбат, савол-жавоб.

Алифбе - (араб, «алиф, бе») барча ҳарфларнинг маълум тартибда жойлаштирилган қатори.

Ҳарф - (араб, ҳарф) -- товушнинг ёзувдаги шартли белгиси.

Грамматика - (грек, ёзув, ёзув ҳунари) тил ҳақидаги фаннинг бир қисми. Сўзнинг граматик маъносини ўрганувчи соҳа. (морфология, синтаксис).

Диалект - (грек, гапириш, сўзлаш) маълум ҳудуддагина ишлатилиб, фақат шу ерда яшовчи кишиларга тушунарли бўлган сўзлар.

Дифтонг - (грек) жуфт товуш.

Диссимиляция - (лотин, ўзгариш) товуш ўзгаришининг бир тури.

Идиома - (грек) -- ўзига хос ибора, фақат бирор тилга хос бўлиб, бошқа тилларга айнан таржима қилиб бўлмайдиган ифода ёки ибора.

Интонация - (лотин) -- баланд товуш билан талаффуз қилиш, ўқиш) -- товушнинг баланд ва паст оҳангги билан белгиланадиган гапириш манераси, сўзни талаффуз этиш характери.

Историзм -- (лотин) тарихга оид ҳозирги кунда йўқ) нарса -- ҳодисаларни билдирувчи сўзлардир. Маълум даврларда бор бўлган, айрим ҳодиса нарсалар жамият тараққиётининг кейинги босқичларида йўқ бўлиши, ўтмиш ҳодисасига айланиши мумкин. Историзм - ўтмиш воқеаларни тасвирловчи асарларда қўлланади.

Лексика - (грек, сўз бирикмаси) тил билимининг сўз ва унинг маъносини ўргатувчи фан.

Лексикология - (грек, лексика - логос) тилшуносликнинг лексикани ўрганувчи соҳасидир. Тилнинг сўз бўлимини ва унинг тарихий ривожланиш қоидаларини, вазифасини ўрнагадиган тил билимининг бир соҳаси.

Лексикография - (грек, луғат, билим) тилшуносликнинг луғат тузиш иши билан шуғулланувчи ва бу билан боғлик масалаларни ўрганувчи соҳа.

Лингвистика - (лотин) тил билими.

Мақол - (араб сўзи) турмуш тажрибалари заминида туғилган ва халқ донолигини ифодалаган қисқа, кўпинча шеърий шаклдаги ҳикматли сўзлар, чуқур маъноли иборалар.

Монолог - (грек, monos - бир, logos - сўз) асар иштирокчисининг суҳбатдошига, ўзига баъзан томошабинга қарата айтган сўзи, нутқи.

Маъно - (араб, маъно, уқуб) сўз билан ифодаланган тушунча, мазмун.

Метафора - (грек, кўчим, истиора) асосий поэтик кўчишлардан бири. Метафора икки нарса ўртасидаги ўхшашликка асосланган ўхшашлик кўчими.

Метонимия - (грек, мажоз) мажоз кўшимчаларнинг бир тури бўлиб, икки тушунча ўртасидаги яқинликка асосланган кўчма ифода. Масалан: «Сакенни ўқидим» деб айтиш мумкин.

Морфема - (грек, форма, ўзак) сўз таркибидаги энг кичик тил бирлиги, бўлинмайдиган қисми.

Морфология - (грек, тур) грамматиканинг бир қисми бўлиб, сўзнинг граматик туркумлари ва морфологик категорияларини сўзнинг формалар системаси ва шу форманинг ҳосил бўлиш йўллари ҳамда ҳосил қилувчи воситаларни ўрганади.

Неологизм - (грек, neos -- янги, logos -- сўз) ҳаёт янгиликларини ифодаловчи янги сўзлар.

Омоним - (грек, homjs -- бир хил ва onoma -- ном) ҳар хил маънода қолувчи шаклдош ва оҳангдош сўзлар.

Орфография - (грек orfhos ва grapho -- тўғри ёзаман) орфография адабий тилнинг ёзув формаси билан алоқадор бўлиб, у тўғри ёзиш қоидалари тўғрисидаги фан.

Орфоэпия - (грек, тўғри сўзлаш, гапириш) адабий тилнинг талаффузини ўрганиш ёки сўзларни адабий тил қоидаларига мувофиқ талаффуз қилиш ҳақидаги фандир.

Полисемия - (грек, кўп маъноли) кўп маъноли сўзлар.

Пунктуация - (лотин), нуқта тилшунослигининг тиниш белгиларини ўрганадиган соҳаси.

Семаиология - (грек, белги, билим) сўзнинг маъноси тўғрисидаги фан.

Сингарманизм - (грек, бирга қўшилиш, киришиш) сўз ичидаги унлиларнинг бир-бири билан уйғунлашиши.

Синекдоха - (грек, бирга чамалаб тушуниш) метонимиянинг бир тури, бир қисми ёки бўлак орқали яхлит, бутун нарсани билдиришигина бўлмай, баъзан, аксинча, бутун ҳодиса орқали айрим бўлак ҳақида ҳам мулоҳаза юритишдир. Масалан: «Тўрт-беш қўй-эчкимиз бор» деганнинг ўрнига «Тўрт-беш туёғимиз бор», деб айтиш мумкин.

Синоним - (грек) маънодош сўзлар. Моҳияти билан маъноси яқин, бироқ шакли бошқа-бошқа бўлган сўзлар.

Синтаксис - (грек, тузиш) грамматиканинг бир бўлими. Сўзларни ўзаро бириктириш ва гап ҳосил қилиш қонун-қоидалари ҳақидаги соҳа.

Стилистика - (лотин) услубшунослик, тилшуносликнинг соҳаси бўлиб, поэтик тил хусусиятларини ўрганади.

Стиль - (лотин) услуб, кенг маънода ёзувчи ижодидаги ғоявий-бадиий хусусиятлар бирлиги, тор маънода ифода усули. Кенг маънода услуб тушунчаси шоирнинг дунёқараши, асарларининг асосий лейтмотив (қ)ини ташкил этувчи ғоялар, сюжет ва характерлар доираси, бадиий тасвир воситалари, тил ва бошқаларни қамраб олади.

Табу - (индонезия, чекланган) бир зотнинг ёки предметнинг номини тўғри атамай, бошқа ном билан аташ: чаён - эшак.

Термин - (лотин бир нарсанинг чегараси, охири, чегаралик белгиси) тилда илм билан техника маданиятининг белгиси, бир соҳада қўлланадиган сўзлар.

Фонема - (грек, товуш) сўз маъносини фарқлаш учун хизмат қиладиган нутқ товушлари сўз тилининг асосий бирлиги.

Фонетика - (грек, phone -- товуш) тилшуносликнинг товушлар системаси тўғрисидаги соҳаси.

Фонология - (грек, товуш, илм) фонемани ўрганадиган тил соҳасининг бир бўлими.

Фразеология - (грек, гапча, илм) тилшуносликнинг фразеологик бирликларини ўрганувчи соҳасидир.

Эвфимизм -- (грек, яхлитлаб, яхшилик айтиш) бир зотни ёки предметни ёки бир воқеани юмшатиб айтилган сўзлар: оғир оёқ, у дунёга кетди.

Қазақ тіл біліміне шет тілдерден енген термин сөздер

Алфавит (грек.) -- барлық әріптердің жүйелі тізбегі.
Антоним (грек. "қарсы" және "атау") -- мағыналары қарама-қарсы сөздер.
Архаизм (грек. "ежелгі", "ертегі") -- ертеректе күнделікті өмірде жиі қолданылғанмен, қазіргі кезде басқа сөзбен алмастырылғандар.
Ассимилияция (латын. "үйлесу, үндесу") -- сөз құрамындағы немесе сөздер аралығындағы қатар келген дауыссыз дыбыстардың бірі екіншісіне ықпал етіп, өзара үндесуі.
Аффикс (латын. "қосылған") -- қосымшаның терминдік атауы.
Әдебиет (араб. "үлгілі сөз") -- бір нәрсенің жайын, күйін, түрін, ісін сөзбен көркемдеп айту өнері.
Диалог (грек. "екі", "сөз") -- екі не бірнеше адамның сөйлесуі.
Әліпби (араб. "алиф, бә" (араб әліпбиінің алғашқы екі әрпі)) -- әріптердің жүйелі тізбегі.
Әріп (араб. "әріп") -- дыбыстың жазба таңбасы.
Грамматика (грек. "жазу, жазу өнері") -- тілдегі сөздердің өзгеру тәсілдері мен құралдарын, сөз тіркестерін, олардың сөйлемге құралу заңдарын зерттейтін тіл білімінің саласы.
Диалект (грек. "сөйлеу") -- белгілі бір аймақта қолданылатын тіл ерекшеліктері.
Дифтонг (грек.) -- қосарлы дыбыс.
Диссимиляция (латын. "өзгеру") -- дыбыс өзгеруінің бір түрі.
Идиома (грек.) -- бір ұғым ретінде қалыптасқан сөз тіркестері. (Мысалы: түйе үстінде сирақ үйіту).
Интонация (латын. "қатты айту") -- дауыс толқыны, сөйлегенде сөз мағынасын әсерлі жеткізу үшін дауыстың құбылып, жоғарылап, төмендеп өзгеріп отыруы, сөйлемде синтаксистік мағына білдіруші және сөйлемге эмоционалды-экспрессивті реңк беруші құралдың бірі.
Историзм (латын.) -- көнерген, ескірген ұғымды білдіретін сөз немесе сөз тіркесі. Өздері белгілеген заттар мен құбылыстардың қазіргі күнделікті өмірде қолданылудан шығып қалған сөздер. Архаизмдерің ерекшелігі -- қазіргі тілде олардың синонимі болмайды.
Лексика (грек. "сөздік қор") -- тіл білімінің сөз және оның мағынасын зерттейтін саласы.
Лексикология -- (грек. лексика, логос) -- тілдің сөздік құрамы мен оның тарихи даму заңдылықтарын, қызметін зерттейтін тіл білімінің саласы.
Лексикография (грек. "сөздік" "ілім") -- тіл білімінің сөздіктер жасайтын және оларды зерттейтін бір саласы.
Лингвистика (латын.) -- тіл білімі.
Мақал (араб сөзі) -- түйінді ойды білдіретін тура мағынасына орай астарлы мағына да бере алатын ықшамды нақыл сөз.
Монолог (грек. "бір" және "сөз") -- кейіпкердің ішкі көңіл-күйін білдіретін толғау сөзі.
Мағына (араб. "мағына", "ұғым") -- сөздің я сөйлемнің білдіретін ұғымы.

Метафора (грек. "ауысу, ауыстыру") -- бір-біріне ұқсас екі не одан да көп немесе құбылыстың балама аталуы.
Метонимия (грек. "атын өзгертіп атау") -- ойда сақталып тұрған бірер сөзді айтпай-ақ, ол сөзді екінші бір сөз мағынасына сыйыстырып жіберу. "Мысалы, Сәкеннің шығармаларын оқыдым деудің орнына Сәкенді оқыдым деу".
Морфема (грек. "форма") -- сөздің ең қысқа мағыналы бөлшегі.
Морфология (грек. "түр") -- тілдегі сөздердің формаларын, сөзге қатысты грамматикалық мағыналарды тексеретін сала, тілдегі сөздердің өзгеруі, түрленуі туралы тіл білімінің саласы.
Неологизм (грек. "жаңа", сөз) -- тілдегі жаңа ұғымды білдіріп, жаңадан пайда болған сөздер.
Омоним (грек. "біркелкі" және "ат, атау") -- бірдей дыбысталғанмен, мағыналары әр түрлі болып келетін сөздер.
Орфография (грек. "дұрыс", "жазамын") -- сөздің дұрыс жазылу ережелерінің жиынтығы.
Орфоэпия (грек. "тура, дұрыс", "сөйлеу") -- сөздің дұрыс айтылу ережелерінің жиынтығы.
Полисемия (грек. "көп мағына") -- сөздің көп мағыналығын зерттейтін тіл білімінің саласы.
Пунктуация (латын. "нукте") -- тыныс белгілерін зерттейтін тіл білімінің саласы.
Семасиология (грек. "белгі", "ілім") -- сөздің мағынасы туралы тіл білімінің саласы.
Сингармонизм (грек. "бірге үндесу, үйлесу") -- сөз ішіндегі дауыстылардың бір-бірімен үндесуі.
Синекдоха (грек. "бірге жобалап, шамалап түсіну") -- бүтіннің орнына бөлшекті, жалпының орнына жалқыны, үлкеннің орнына кішіні, немесе керісінше, бөлшектің орнына бүтінді, жалқының орнына жалпыны қолдану негізінде сөз мағынасын алмастыру амалы. (Төрт-бес қой-ешкіміз бар деудің орнына төрт-бес тұяғымыз бар деу).
Синоним (грек.) -- айтылуы әр түрлі болғанмен, мағыналары бір-біріне жағын сөздер.
Синтаксис (грек. "құрастыру") -- сөз тіркесі мен сөйлемді зерттейтін тіл білімінің саласы.
Стилистика (латын.) -- тіл білімінің тілдік тәсілдер жүйесін зерттейтін саласы.
Стиль (латын) -- жазушының өмір шындығын танып-білу, сезіну қабілетін, бейнелеу шеберлігін, өзіндік суреткерлік тұлға-бітімін танытатын даралық өзгешелігі, жазу мәнері, қолтаңбасы.
Табу (индонезше. "тыйым салу") -- бір заттың не құбылыстың атын тікелей атамай, басқа атпен атау.
Термин (латын. "бір нәрсенің шегі, шекарасы, шекаралық белгісі") -- тілде ғылым мен техника, мәдениеттің әр саласына қатысты белгілі бір ұғымды дәл білдіретін арнаулы атаулар.
Фонема (грек. "дыбыс") -- сөздің дыбыстық бірлігі.

Фонетика (грек.) - тіл дыбыстары туралы, тілдегі дыбыстық ерекшеліктер мен заңдылықтар туралы тіл білімінің саласы.
Фонология (грек. "дыбыс", "ілім") -- фонеманы зерттейтін тіл білімінің саласы.
Фразеология (грек. "сөйлемше", "ілім") -- тілдегі тұрақты тіркестерді зерттейтін тіл білімінің саласы.
Эвфемизм (грек. "жақсылап, сыпайылап айту") -- бір затты не құбылысты, я болмаса бір оқиғаны сыпайылап айтып жеткізу амалы.

2. Тил соҳаларига оид сўзларнинг маъноси	Тіл біліміне байланысты сөздердің мағынасы
Фонетика	
нутқ товушлари	**тіл дыбыстары**
ҳарф	әріп
товуш	дыбыс
алфавит	әліпби
босма	баспа
ёзма	жазба
унли товушлар	дауысты дыбыстар
ундош товушлар	дауыссыз дыбыстар
қаттиқ унли товушлар	жуан дауысты дыбыстар
юмшоқ унли товушлар	жіңішке дауысты дыбыстар
очиқ	ашық
ёпиқ	қысаң
лаблашган	еріндік
лаблашмаган	езулік
Имло	емле
бўғин	буын
урғу	екпін
жарангсиз ундош товушлар	қатаң дауыссыз дыбыстар
жарангли ундош товушлар	ұяң дауыссыз дыбыстар
сонор	үнді дауыссыз дыбыстар
бошқа бўғинларга қараганда	басқа буындарға қарағанда
кучлироқ овоз	көтеріңкі дауыс
охирги бўғин	соңғы буын
бош ҳарф	бас әріп
айириш белгиси	айыру белгісі
жуфт ундошлар	қосарлы дауыссыздар
юмшатиш белгиси	жіңішкелік белгісі

айтилиши	айтылуы
талаффуз қилиниши	дыбысталуы
овоз	үн
шовқин	салдыр
тил	тіл
лаб	ерін
кичик ҳарф	кіші әріп
очиқ бўғин	ашық буын
ёпиқ бўғин	тұйық буын
бўғин кўчириш	тасымал
уйғунлашиш ҳодисаси	үндестік заңы
бўғин уйғунлиги	буын үндестігі
товуш уйғунлиги	дыбыс үндестігі
прогрессив ассимиляция	ілгерінді ықпал
регрессив ассимиляция	кейінді ықпал
прогрессив-регрессив ассимиляция	тоғыспалы ықпал

Лексика

асосий маъно	негізгі мағына
сўз	сөз
сўзнинг ўз маъноси	сөздің тура мағынасы
сўзнинг кўчма маъноси	сөздің ауыспалы мағынасы
бир маъноли сўзлар	бір мағыналы сөздер
кўп маъноли сўзлар	көп мағыналы сөздер
омонимлар	омонимдер
синонимлар	синонимдер
антонимлар	антонимдер
қарама-қарши сўзлар	қарама-қарсы сөздер
маъноси яқин	мағынасы жуық, мәндес
талаффузи бир хил	дыбысталуы бірдей

маъноси ҳар хил	мағынасы әр түрлі
сўз таркиби	сөздік құрам
луғат бойлиги, қўр	қор
эргаш сўз	бағыныңқы сөз
бош сўз	басыңқы сөз
изоҳли луғат	түсіндірме сөздік

Морфология

эскириб қолган сўзлар	көнерген сөздер
янги пайдо бўлган сўзлар	неологизмдер
касб-ҳунар сўзлар	кәсіби сөздер
шевага хос сўзлар	диалект сөздер
янги сўзлар	жаңа сөздер
бошқа тиллардан келган сўз	басқа тілдерден өткен сөз
асосий сўз	негізгі сөз
умумхалқ ишлатадиган сўзлар	жалпылама қолданылатын сөз
тасвирий ифода, ибора	тұрақты сөз тіркесі
сўз таркиби	сөз құрамы
қисм	бөлшек
қўшимча	қосымша
ўзакдош сўз	түбірлес сөз
ясама сўз	туынды сөз
жуфт сўз	қос сөз
қўшилиб ёзилган қўшма сўз	біріккен сөз
қисқарган сўз	қысқарған сөз
ўзак	түбір
сўз ясовчи қўшимчалар	жұрнақ, сөз тудырушы жұрнақ
сўз ўзгартувчи қўшимчалар (суффикслар)	жалғау
тусловчи, турловчи қўшимчалар	сөз түрлендіруші жұрнақ
кўп ишлатиладиган қўшимча	өнімді жұрнақ

кам ишлатиладиган қўшимча	өнімсіз жұрнақ
кўплик қўшимчаси	көптік жалғау
шахс қўшимчаси	жіктік жалғау
эгалик қўшимчаси	тәуелдік жалғау
келишик қўшимчаси	септік жалғау
кўплик	көпше түрі
отнинг турланиши	зат есімнің түрлєнуі
якка-ягона	жеке, дара
бош келишик	атау септік
қаратқич келишик	ілік септік
жўналиш келишиги	барыс септік
тушум келишик	табыс септік
ўрин-пайт келишик	жатыс септік
чиқиш келишик	шығыс септік
восита маъно билдирувчи келишик	байланыс мағына беретін
сифат	сын есім
белгисини	белгісін
рангини, турини	реңін, түр-түсін
оддий даража	жай шырай
қиёсий даража	салыстырмалы шырай
орттирма даража	күшейтпелі шырай
сон	сан есім
миқдор сон	есептік сан есім
тартиб сон	реттік сан есім
чама сон	болжамдық сан есім
феъл	етістік
ҳаракатини	әрекетін
бўлишли	болымды

бўлишсиз	болымсыз
феълнинг замонлари	етістіктің шақтары
ҳозирги замон	осы шақ
ўтган замон	өткен шақ
келаси замон	келер шақ
бажарилганини	орындалғанын
бажарилмаганини	орындалмағанын
шахс	жақ
майл	рай
содда феъл	дара етістік
қўшма феъл	күрделі етістік
олмош	есімдік
кишилик олмоши	жіктеу есімдігі
ўзлик олмоши	өздік есімдігі
кўрсатиш олмоши	сілтеу есімдігі
сўроқ олмоши	сұрау есімдіктері
белгилаш олмоши	жалпылау есімдігі
бўлишсиз олмоши	болымсыздық есімдік
равиш	үстеу
равишнинг турлари	үстеудің түрлері
пайт равиши	мезгіл үстеуі
ўрин равиши	мекен үстеуі
ҳолат равиши	сын-бейне үстеуі
даража-миқдор равиши	күшейту үстеуі
боғловчилар	шылаулар
боғловчи	жалғаулық

юклама	демеулік
келишик	септеулік
ундов	одағай
тақлид	еліктеу

Синтаксис

гап бўлаклари	сөйлем мүшелері
бош бўлаклар	тұрлаулы мүшелер
эга	бастауыш
кесим	баяндауыш
иккинчи даражали бўлак	тұрлаусыз мүшелер
тўлдирувчи	толықтауыш
аниқловчи	анықтауыш
хол	пысықтауыш
пайт холи	мекен пысықтауыш
сабаб холи	мезгіл пысықтауыш
мақсад холи	мақсат пысықтауыш
қўшма гап	құрмалас сөйлем
боғланган қўшма гап	салалас құрмалас сөйлем
боғловчисиз қўшма гап	жалғаулықсыз құрмалас сөйлем
бириктирув боғл. боғланган қўшма гап	ыңғайлас салалас құрмалас сөйлем
зидлов боғл. боғланган қ. гап	қарсылықты салалас құр.сөйлем
айирув боғл. боғланган қ. гап	талғаулы салалас құр. сөйлем
бош гап	басыңқы сөйлем
эргаш гап	бағыныңқы сөйлем
эргашган қўшма гап	сабақтас құрмалас сөйлем

шарт эргаш гапли қ.гап	шартты бағын саб. құр. сөй.
тўсиқсиз эргаш гапли қ.гап	қарсылықты бағыныңқылы құрмалас сөйлем
сабаб эргаш гапли қ.гап	себеп бағыныңқылы құр.сөйлем
пайт эргаш гапли қ.гап	мезгіл бағыныңқылы құр.сөйлем
мақсад эргаш гапли қ.гап	мақсат бағыныңқылы құр.сөйлем
равиш эргаш гапли қ.гап	қимыл-сын бағыныңқылы құр.с
бир неча эргаш гапли қ.гап	көп бағыныңқылы сабақтас құр.с.
тўғридан-тўғри эргашган эргаш гап	жарыспалы көп бағ.құрмалас сөйлем
уюшиқ эргаш гап	бірыңғай жарыспалы саб.құр.сөй.
уюшмаган эргаш гап	әр алуан жарыспалы саб.құр.сөй.
кетма-кет эргашган эргаш гап	сатылы көп бағ.саб.құр.сөйлем
ҳар хил боғланган қўшма гап	аралас құрмалас сөйлем
йиғиқ гап	жалаң сөйлем
ёйиқ гап	жайылма сөйлем
дарак гап	хабарлы сөйлем
сўроқ гап	сұраулы сөйлем
буйруқ гап	бұйрықты сөйлем
ундов гап	лепті сөйлем
кўчирма гап	төл сөз
гапнинг уюшиқ бўлаклари	сөйлемнің біріңғай мүшелері
бир бош бўлакли гап	сөйлемнің дара мүшесі
икки бош бўлакли гап	сөйлемнің күрделі мүшесі
кириш сўз	қыстырма сөз
ундалма сўз	қаратпа сөз
отли бирикма	зат есімді тіркес
феълли бирикма	етістікті тіркес
олмошли бирикма	есімді тіркес

мослашув	матасу
бошқарув	меңгеру
битишув	қабысу
равиш ва феълнинг боғланиши	жанасу
эганинг ифодаланиши	қиысу
эга ва кесимнинг боғланиши	бастауышпен баяндауыштың байланысы
кесимнинг ифодаланиши	баяндауыштың жасалуы
шахси маълум гап	жақты сөйлем
шахси умумлашган гап	жалпылауыш сөйлем
шахси топилмас гап	жақсыз сөйлем
атов гап	атаулы сөйлем
тўлиқ гап	толымды сөйлем
тўлиқсиз гап	толымсыз сөйлем
намуна	үлгі
матн	мәтін
мазмуни	мазмұны
тиниш белгилари	тыныс белгілері
диалог	диалог
хат бошидан	жаңа жолдан
суҳбат	сұхбат
вергул	үтір
тире	сызықша
қоида	ереже
ёд олиш	жаттау
ифодали	мәнерлеп
ёз	жаз
тушунтиринг	түсіндір
кўчиринг	көшір
эсда тутинг	есте сақта

текширинг	тексер
ўқинг	оқы
тагига	астына
узиқ чизиқ	үзік сызық
бир тўғри чизиқ	бір түзу сызық
иқки тўғри чизиқ	қос түзу сызық
тўлқинли чизиқ	ирек сызық
нуқтали чизиқ (пунктир)	нүктелі үзік сызық
нуқтали вергул	нүктелі үтір
икки нуқта	қос нүкте
сўз йиғиндиси	сөз жиынтығы
фикр	пікір
сўроқ	сұрақ
мақсадига кўра	мақсатына қарай
сўроқ белгиси	сұрақ белгісі
ундов белгиси	леп белгісі
қавс ичида	жақша ішінде
тагига чиз	астына сыз
фарқ	айырмашылық
адабий тил услублари	әдеби тіл өнері
илмий услуб	ғылыми тілдесу өнері
бадиий услуб	көркем сөз өнері
сўзлашув услуби	сөйлесу өнері
иншо	шығарма
баён	мазмұндама
таржима луғат	аударма сөздік
боғланиш	байланыс
тенг боғланиш	тең байланыс

Фойдаланилган адабиётлар:

1. У.Турсунов, Ж.Мухторов, Ш.Рахматуллаев. «Ҳозирги ўзбек адабий тили» Т.1993 й.

2. А.Хожиев «Лингвистик атамаларнинг терминологик луғати». Т.1996 й.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. К.Ибрагимов "Қазақ тілі". (жоғарғы оқу орнына түсуге арналған қосымша оқулық) Алматы, 2004 ж.

2. Омар Б.Қ. "Қазақ тілі" (жоғарғы оқу орындарына түсүшілерге арналған). Шымкент, 2004 ж.

3. Мырзатаев Н. Жазба жұмысын жүргізудің кейбір мәселелері. Шымкент, 2000.

4. Қазақ тілінде оқытатын мектептердің 9 және 11-сыныптарға арналған диктанттар мен мазмұндамалар жинағы. Алматы, Жеті жарғы, 2000.

5. Рысбаева. "Қазақ тілі". Грамматикалық анықтауыш. Алматы, 2001 ж.

Мундарижа

Кириш 5-7
Кіріспе сөз 8-13
Биринчи бўлим:
Ўзбек тилшунослиги 14
Қазақ тіл білімі 15
Ўзбек тили фонетикаси 16
Фонетика 17
Сингармонизм ҳодисаси 18
Үндестік заңы 19
Лексика 23-27
Сўз таркиби 28
Сөз құрамы 29
Сөздердің байланысу түрлері
Сўзларнинг боғланиши 30
Жалғаудың түрлері 31
Септік жалғаулар 32
Етістіктің шақтары 33
Етістің түрлері 34
Етістіктің райлары 35
Есімше мен көсемше 36
Морфология 37-38
Синтаксис 40-41
Пунктуация 44
Иккинчи бўлим
Екінші бөлім
Грамматик тушунчаларнинг қиёсий изоҳи
Грамматикалық атаулардың салыстырмалы мағынасы 48-61
Учинчи бўлим. Луғат.
Үшінші бөлім. Сөздік.
1. Ўзбек тилшунослигига чет тиллардан кирган атама сўзлар 62-64
Қазақ тіл біліміне шет тілдерден енген термин сөздер 65-67
2. Тил соҳаларига оид сўзларнинг маъноси
Тіл біліміне байланысты сөздердің мағынасы 68-77
Фойдаланилган адабиётлар
Пайдаланылған әдебиеттер 78

Редактор: **Ә. Мырзалиев.**
Корректор: Г. Усмонова,
Ғ. Ескараева.

Чимкент - 2006 йил.